Філаматы

**Бюлетэнь
Рэспубліканскага
грамадскага
аб’яднання
«Таварыства
аматараў
ведаў (філаматаў)»**

**№ 1(4)
2003**

Галоўны рэдактар Юрый Хадыка

Таварыства аматараў ведаў (філаматаў) выказвае падзяку Праграме малых праектаў Амбасады Каралеўства Нідэрланды за дапамогу ў выданні матэрыялаў для сяброў Таварыства і выпускнікоў Народнага універсітэта.

© Таварыства аматараў ведаў (філаматаў), 2003

ПАВАЖАНЫ ЧЫТАЧ!

Пасьля даволі працяглага перапынку мы аднаўляем выданьне Бюлетэня Народнага універсітэта. Матэрыялы, змешчаныя ў чарговым нумары, адрасуюцца найперш сябрам зарэгістраванага 20 лістапада 2002 года Таварыства аматараў ведаў (“Філаматаў”). Аднак, без сумнення, яны будуць карысныя кожнаму зацікаўленаму чытачу, які жадае лепш арыентавацца ў палітычных і сацыяльных праблемах нашай краіны. Як звычайна, мы публікуем аналітычныя артыкулы па паліталогіі, эканоміцы, беларускай гісторыі і культуры, а таксама іншых актуальных і надзённых пытаннях.

У гэтым нумары Вам прапануецца грунтоўны допіс Уладзімера Роўды прасучаснае разуменне сутнасці нацыяналізму. У ім развенчваюцца міты, народжаныя агрэсіўным шавінізмам пануючай нацыі, – тыя, што насаджаліся савецкаю прапагандай і сістэмай адукацыі. Насамрэч, нацыяналізм – светапоглядная канцэпцыя народаў дэмакратычнай Еўропы. Ён не замінае інтэграцыі краінаў у эканамічнай, ваеннай, палітычнай сферах. Але ён дапамагае ашчадна захоўваць і развіваць нацыянальна-культурныя адметнасці кожнага народа.

Антон Слонімскі прэзентуе вынікі сацыялагічнага апытання, праведзенага сярод людзей, якім лёсіла звязаць сябе з прыватнай вытворчасцю. Высвятляюцца асаблівасці і перашкоды ў развіцці малых прадпрыемстваў Беларусі. Нягледзячы на тое, што апытанне было праведзенае ў 1997—1998 гг., ягоная актуальнасць і цікавасць не зніклі. Рэфармаванне і ўпарадкаванне гэтай сферы адбываецца надзвычай павольна.

Артыкул Аляксея Хадыкі прысвечаны гісторыі прыватнай мастацкай калекцыі з Росі. Яе складанне звязанае з імёнамі прадстаўнікоў славутых родаў Хадкевічаў, Глябовічаў, Агінскіх, Патоцкіх. Мастацкія каштоўнасці роскай калекцыі падзялілі тыповы лёс прыватных збораў у Беларусі. У час ліхалецця – першай сусветнай вайны – яны былі вывезеныя з нашай радзімы і назад ужо не вярнуліся. Фактычна ў артыкуле ўздымаецца пытанне аб рэстытуцыі помнікаў беларускае культуры – вяртанні іх пранамсі ў інфармацыйным плане ў гістарычную памяць беларусаў.

Вядомаму расійскаму праваабаронцу айцу Глебу Якуніну належыць артыкул “О праве человека на свободу совести в современной России”, які аднаўляе падзеі, што мелі месца ў Расіі яшчэ ў 1997 г. Ягоная цікавасць для айчыннага чытача тлумачыцца дзвюма прычынамі. Першая заключаецца ў тым, што нядаўна прыняты беларускі закон, які

рэгламентуе дзейнасць рэлігійных канфесіяў, амаль не адрозніваецца ад расійскага. Па-другое, настойлівая прапаганда неабходнасці саюзнай дзяржавы сведчыць пра тое, што ў перспектыве розніцы можа не быць наогул. Памылкі, зробленыя нашымі суседзямі 6 гадоў назад і ўжо тады відавочныя тым, хто цвяроза разумее сітуацыю ў расійскай дзяржаве, пераносяцца на беларускую глебу. Ці разумна знаходзіць агульнае паміж беларускім і расійскім народамі ў агульных памылках і бедах?

Ад 1917—1918 гадоў, часу юрыдычнага афармлення дзяржаўніцкага кампанента сучаснай беларускай нацыі, цягнецца след і пераемнасць намагання вырашаць беларускія справы без спадзявання на добрага суседа. 100-годдзе В. Жук-Грыцкевіча, старшыні Рады БНР у замежжы ў 1971—1982 гг., адзначанае сёлета 10 лютага, дало падставу Леаніду Лычу прасачыць лёс гэтага неардынарнага чалавека. Ідэя беларускай дэмакратычнай дзяржаўнасці, захаваная беларускім замежжам, дапамагла нанова адрадзіцца сучаснай незалежнай Беларусі.

Выказваем надзею, што нашыя сябры не застануцца абыякавымі да закранутых на старонках часопіса тэмаў. Запрашаем Вас да супрацоўніцтва – мы гатовыя даць месца для дыскусійных каментараў і аўтарскіх матэрыялаў. Вельмі чакаем таксама інфармацыі пра дзейнасць суполак Таварыства Філаматаў. Дасылайце карэспандэнцыю:

220012, г. Мінск, вул. Талбухіна, д. 17, кв. 16.
Тэл./факс (017) 266-07-97
Электронная пошта: p_university@open.by

Юрый Хадыка,
рэдактар

Уладзімер Роўда

Канцэпцыі паходжаньня нацыяналізму

Якім чынам узнікае нацыяналізм: ці зьяўляецца яго фармаваньне неабходнасьцю, ці гэта – чыстая выпадковасьць; ці існаваў ён заўсёды, ці ўяўляе сабой атрыбут мадэрнізацыі і адрозную асаблівасьць сучаснага грамадзтва?

Пастаноўка пытаньня: неабходнасьць ці выпадковасьць?

Калі нацыяналізм унівэрсальны і вечны, тады, напэўна, ён – неабходнасьць, неад'емная ўласьцівасьць прыроды чалавека, псыхалёгіі і грамадзкіх дачыненьняў. Менавіта так разглядаюць сябе і свой статус многія нацыяналісты. Цікава што, дадзены статус вельмі часта прыпісваецца нацыяналізму ягонымі праціўнікамі. "Туманістычныя інтэрнацыяналісты", якія ганьбуюць партыкулярызм, выключнасьць, адсутнасьць талерантнасьці, вузкасьць і жорсткасьць нацыяналізму, тым ня менш, з вялікім шкадаваньнем прызнаюць, што гэтыя рысы глыбока ўкарэненыя і ўнівэрсальна ўласьцівыя чалавечаму розуму і сэрцу. Яны па-фарысейску выстаўляюць сябе як людзей, якія вядуць цяжкую і невыносную барацьбу з атавістычнымі, але ўсё роўна, магутнымі тэндэнцыямі развіцьця чалавечай сьвядомасьці. Яны імкнуцца пераадолець гэтыя тэндэнцыі, але прызнаюць іхную сілу і ўсюдыіснасьць; спадзяюцца, што адкрытасьць, добрапрыстойнасьць і ўсеагульнае братэрства перамогуць, але глыбока занепакоеныя сілай супрацьлеглых тэндэнцыяў.

Э. Гелнэр выражае скептыцызм адносна прыпісаных нацыяналізму і нацыянальным пачуцьцям унівэрсалізму, з аднаго боку, і ўяўленьняў аб барацьбе ў духу маніхейства між "атавістычным партыкулярызмам" і "асьвечаным унівэрсалізмам", з другога. Ён адмаўляе і зьвязаную з гэтымі поглядамі так званую "тэорыю сну", якая высоўваецца некаторымі нацыяналістычнымі мысьлярамі. Дадзеная дактрына імкнецца прымірыць прыпісаную нацыяналізму ўнівэрсальнасьць зь неаспрэчнымі фактамі ягонай яўнай адсутнасьці на гістарычнай авансцэне напрацягу многіх стагодзьдзяў. Яна настойвае на гераічнай ролі абуджальнікаў нацыянальных пачуцьцяў (1).

Нацыяналісты ў большасьці сваёй вырашаюць гэтую супярэчнасьць шляхам сцьвярджэньня, што нацыяналізм быў у сапраўднасьці заўсёды, але спаў. Наша нацыя заўсёды была тут; яна вечная, непераможная, выходзіць за рамкі эфэмэрных істотаў і пакаленьняў, у якія яна была ўвасоблена. Асноўны будаўнічы матэрыял чалавецтва – гэта нацыі і іхнае існаваньне – гэта не выпадковы і не маральна неістотны факт, але, наадварот, ён мае цэнтральнае значэньне для самарэалізацыі чалавечай асобы.

Гэтая тэорыя небясьпечная, ў першую чаргу, для самога нацыяналізму тым, што відавочны статус, які яна прыпісвае сабе і які прыпісваецца ёй, робіць тых, хто прытрымліваецца дадзенага пункту погляду няздольнымі пабачыць, што яны ўвогуле прытрымліваюцца нейкай тэорыі. Яны ня бачаць, што іхныя погляды зьяўляюцца спрэчнымі і іх трэба праверыць, бо лічаць іх – натуральнымі і ўнівэрсальнымі. Яны думаюць, што проста прызнаюць нешта само сабой зразумелым і не тэарэтызуюць на гэты конт. Тое ж, што не ўспрымаецца як прадмет дыскусіі, ня можа быць выпраўлена.

Скрайняй альтэрнатывай надзяленьня нацыяналізму рысамі неабходнасьці зьяўляецца супрацьлеглы пункт погляду, які разглядае яго як выпадковасьць, вынаходніцтва, другасны прадукт напісаных групай мысьляроў твораў у пэўнай гістарычнай сытуацыі. Гэты пункт погляду найбольш поўна выкладзены французскім навукоўцам Эліем Кедар'е ў адной зь ягоных апошніх працаў – "Нацыяналізм" (2). Узьнікла цэлая школа, якая разглядае нацыяналізм як зьяву хутчэй суб'ектыўнага, чым аб'ектыўнага характару, прадукт творчасьці інтэлектуалаў і палітыкаў, якія выкарыстоўвалі гэтую ідэю ў сваіх карысьлівых інтарэсах. На думку аднаго з найбольш яскравых прадстаўнікоў гэтай школы – Бэнэдыкта Андэрсана – "нацыянальнасьць як і нацыяналізм, зьяўляюцца культурнымі артэфактамі асаблівага віду… Мы можам дапусьціць, што фармаваньне дадзеных артэфактаў да канца XVIII ст. было выклікана шэрагам складаных гістарычных перадумоваў, якія перасякаюцца. Асабліваe месца сярод іх займае "пісьмовая мова", якая адказная за вынаходніцтва нацыяналізму, а ня нейкія канкрэтныя мовы народаў" (3).

На нашую думку, Андэрсан і ягоныя пасьлядоўнікі спыняюць сваю ўвагу на вельмі важным аспэкце экзыстэнцыі нацыянальных супольнасьцяў: ролі суб'ектыўнага і нават, калі хочаце, мітатворчага фактару ўва ўзьнікненьні і разьвіцьці нацыяў. Сапраўды, пісьменьнікі, мастакі, гісторыкі, журналісты адыгрываюць важную творчую ролю ў фармаваньні і распаўсюджаньні нацыянальнай самасьвядомасьці, ператвараючы зь ягонай дапамогаю аморфную этнічную супольнасьць у палітычна актыўную нацыю, якая ўсьведамляе свае мэты і задачы і аддзяляе сябе ад іншых. Аднак рабіць гэта яны могуць не пры дапамозе чароўнай палачкі, не ў любы час і не ў любым месцы. Трэба, каб склаліся аб'ектыўныя ўмовы, спрыяльныя для гэтай дзейнасьці, быў у наяўнасьці народ, здольны на праяву "волі да прыналежнасьці". Якія гэта ўмовы, і пры якіх абставінах

народ ператвараецца ў нацыю, а ягоная стыхійная барацьба за паляпшэньне матэрыяльнага дабрабыту – у мэтанакіраваны і часта зьвязаны з шчырай самаахвярнасьцю нацыяналістычны рух? Адказаць на гэтыя пытаньні валюнтарысцкі накірунак ня ў сілах.

Мы згодныя з Гелнэрам, які адмаўляе кожную з гэтых палярных пазыцыяў. "Нацыяналізм не зьяўляецца ні ўнівэрсальнай і неабходнай зьявай, ні выпадковым і пабочным прадуктам, плодам пустаслоўя і лёгкаверных чытачоў. Ён уяўляе сабой неабходны вынік ці знаходзіцца ў пэўнай сувязі з пэўнымі сацыяльнымі ўмовамі, якія, так здарылася, зьяўляюцца нашымі ўмовамі і яны таксама вельмі шырока распаўсюджаны, глыбокія і ўсеахопныя" (4).

Нацыяналізм зусім не выпадковасьць: ягоныя карані глыбокія і важныя, ён стаў у сапраўднасьці лёсам нашых сучасьнікаў, а ня нейкай разнавіднасьцю заразнай хваробы, якая зьявілася на сьвет у эпоху позьняй асьветы. Але, зь іншага боку, глыбокія карані, якія выклікалі яго, не ўнівэрсальныя і таму нацыяналізм не зьяўляецца ўсеагульным лёсам народаў. Задачай навукі зьяўляецца выдзяленьне тых парамэтраў, якія аддзяляюць схільныя да нацыяналізму грамадзтвы ад тых, якія яму супрацiўляюцца. Гісторыя сьведчыць, што з канца XVIII ст. узрослая прапорцыя чалавецтва, верагодна, да нашага часу – ягоная пераважная большасьць, адносіцца да першага лягеру.

Унівэрсальнымі фактарамі чалавечага існаваньня зьяўляюцца культура і арганізацыя. Людзі заўжды жылі ў межах той ці іншай культуры. Ува ўсе часы і ў любым месцы нашай плянэты яны адрозьніваюцца між сабой мовай, стылямі прамаўленьня, мімікай, жэстыкуляцыяй, адзеньнем, упрыгожваньнямі, спосабамі прыгатаваньня ежы і г.д. Культурная разнастайнасьць – гэта галоўная рыса чалавечай цывілізацыі, якая адрозьнівае людзей ад жывёльнага сьвету. Наяўнасьць культуры без сумніву мае пад сабой генэтычную аснову. Вядомы амэрыканскі антраполяг Наам Хомскі абгрунтаваў гэтую выснову дасьледваньнямі здольнасьцяў людзей авалодваць мовамі (5). Калі ягоныя доказы распаўсюдзіць на ўсю культуру, то атрымаецца, што здольнасьці да культуры маюць аднолькавыя для ўсяго чалавецтва генэтычныя перадумовы. Але прысутнасьць культуры ўплывае на тое, што перадача яе ад пакаленьня да пакаленьня вызваляе людзей ад гэтай генэтычнай залежнасьці, дазваляе дасягнуць значна большай разнастайнасьці і варыятыўнасьці. Разам з тым, нашая здольнасьць да набыцьця культуры не дыктуе таго, якой гэтая культура павінна быць. Гісторыя чалавецтва мае шэраг прыкладаў калі пад узьдзеяньнем эканамічных ці палітычных умоваў цэлыя народы мянялі свае месца жыхарства, мову, рэлігію і г.д.

Чалавечаму грамадству ўласьцівым зьяўляецца не толькі валоданьне культурай, але і наяўнасьць арганізацыі. Людзкія істоты ў любой групе адрозьніваюцца па ўзросту і полу, прафесійнай дзейнасьці, ступені адукаванасьці, сацыяльнаму становішчу і г.д. Група лю-

дзей уяўляе сабой не нейкую арыфметычную суму індывідаў, а ў першую чаргу, асацыяцыю, у якой адносіны людзей адзін да другога залежаць ад роляў, якія імі выконваюцца, пэўных інтарэсаў і чаканьняў, правоў і абавязкаў, прывілеяў і абавязацельстваў.

Гэтыя дзве асноўныя характэрыстыкі: культура і арганізацыя зьяўляюцца галоўнай сыравінай ўсяго сацыяльнага жыцьця, зь якога паўстаюць усе астатнія грамадзкія формы. Часам сацыяльная арганізацыя дамінуе над культурай, часам жа бывае наадварот. Напрыклад, у выніку Вялікай францускай рэвалюцыі XVIII ст. узьнікла новая эгалітарная форма арганізацыі, якая паўплывала на культуру, забараніўшы ўжываць арыстакратычныя тытулы і ўвёўшы строгія правілы па адзяленьню царквы ад дзяржавы. Зь іншага боку, індуісцкая культура робіць непазьбежным жорсткі падзел грамадзтва на касты. Гэты спосаб сацыяльнай арганізацыі дажыў да нашых дзён, хаця ён і праяўляецца ў новых грамадзка-палітычных умовах Індыі. Аналягічным чынам, мы можам сказаць, што цывілізацыі Усходу прапанавалі культурны адказ на арганізацыйны выклік Захаду, зь якім яны сутыкнуліся, пачынаючы з XVI стагоддзя. Гэты адказ зводзіўся да выбару адной з чатырох асноўных стратэгіяў паводзінаў: ізаляцыянізм, вэстэрнізацыя культуры разам з мадэрнізацыяй эканомікі, мадэрнізацыя эканомікі без вэстэрнізацыі культуры, вэстэрнізацыя культуры без мадэрнізацыі эканомікі. Аднак, як гэта добра вядома, арганізацыйны выклік і экспансія Захаду былі б немагчымымі без ягоных нутраных культурных пераўтварэньняў: Рэнэсансу, руху Рэфармацыі, навуковай рэвалюцыі, руху Асьветы і г.д.

Паколькі нацыяналізм зьяўляецца палітычным прынцыпам, які патрабуе каб аднастайная нацыянальная культура была асновай сацыяльных сувязей, мы павінны шукаць у розных грамадзствах і на розных этапах іхнага існаваньня такое ўзаемаспалучэньне культуры і арганізацыі, якое б рабіла гэты прынцып цалкам натуральным і легітымным. Іншымі словамі, нацыяналізм становіцца магчымым і эфектыўным палітычным прынцыпам калі ў грамадзтве ўзьніклі і дасягнулі пэўнай ступені сьпеласьці сацыяльныя патрэбы ў інтэграцыі людзей вакол культуры, калі самі гэтыя людзі ўсьведамляюць сябе як яе носьбітаў і стваральнікаў, і калі яны імкнуцца, ў бальшыні сваёй, да палітычнага самавызначэньня ў межах нацыянальнай дзяржавы.

Той факт, што магутная прысутнасьць нацыяналізму ў душах многіх людзей абумоўлена пэўнымі сацыяльнымі ўмовамі, наколькі б не былі яны важнымі і шырока распаўсюджанымі, стварае ўражаньне, што гэта – рэдукцыяністкая тэорыя, якая апускае нацыянальныя пачуцьці да эмацыйнай маніфэстацыі сацыяльных дачыненьняў. Гелнэр указвае, што нават адносна мяккія людзі, якія прытрымліваюцца гуманістычных каштоўнасьцяў і ўмераных нацыяналістычных поглядаў, адчуваюць па меншай меры раздражненьне ад такой прапановы, якая, на іхную думку, зьяўляецца зьневажальнай. Яны любяць

сваю краіну, свой народ і сваю культуру. Іхная любоў зьяўляецца шчырай, глыбокай і бескарысьлівай. Яна дапамагае ім і іхным знаёмым узьняцца да ўзроўня альтруізму і самаахвярнасьці, на якія яны пры іншых абставінах былі б няздольныя. Таму яны незадаволеныя зьвядзеньнем іхных добрых, не эгаістычных, самаахвярных пачуцьцяў да ўзроўню наступстваў дзеяньня сацыяльных сілаў.

Гелнэр называе такую незадаволенасьць натуральнай і зразумелай, але, зь ягонага пункту погляду, не абгрунтаваным. “Пачуцьці могуць караніцца ў сацыяльных умовах і выклікацца імі: гэта ня робіць іх ня шчырымі, не сапраўднымі, яны ня могуць не прыводзіць да гераічнай самаахвярнасьці. Наадварот, небясьпечным для нацыяналістаў зьяўляецца настойваньне на тым, што іхныя нацыянальныя, патрыятычныя пачуцьці – шчырыя, але нічым не абумоўленыя, што яны ўзьнікаюць зь нейкай унутранай фізычнай прыроды, якая не залежыць ад уплыву сацыяльнага атачэньня. Па іроніі, гэта можа быць накіравана супраць прэтэнзіі нацыяналістаў на культурную спэцыфічнасьць, і апрача іхнай волі ператварае нацыяналізм у пан-гуманістычную плынь, якая выходзіць за межы ўсіх культураў і нацыяў” (6).

Такім чынам, тыя каштоўнасьці, якім адданыя нацыяналістычныя пачуцьці, сыходзяць сваімі карэньнямі ў фундамэнтальныя ўмовы жыцьця людзей, пранікаюць у сарцавіну існаваньня сучаснага грамадзтва. Таму абвінавачваньні ў рэдукцыянізьме, якія часта робяцца ў адрас канцэпцыі Гелнэра, ня маюць падставаў. Шчырасьць і глыбіня нацыянальных пачуцьцяў не адмаўляецца і не адкідаецца дадзенай тэорыяй. Наадварот, яны складаюць адну з ключавых перадумоваў пункту погляду Гелнэра, узятага цалкам.

Калі ўзьнікае нацыяналізм (Дыскусія “мадэрністаў” і “прэмадэрністаў”)

Калі Гелнэр у пытаньні аб неабходнасьці ці выпадковасьці нацыяналізму займае прамежкавую пазыцыю, то па іншай важнай праблеме, зьвязанай з процістаяньнем “мадэрністаў” і “прэмадэрністаў”, ён далучаецца да аднаго з процілеглых пунктаў погляду. “Апошнія адстойваюць старадаўняе паходжаньне нацыяналізму; першыя шукаюць ягоныя вытокі ў сучасным сьвеце. Наша пазыцыя па гэтым пытаньні зьяўляецца яснай: карані нацыяналізму трэба шукаць у сучаснасьці”,— падкрэсьлівае аўтар (7).

Пад мадэрнізацыяй прынята разумець глябальны працэс асучасьнівання грамадзкіх дачыненьняў, пераходу ад традыцыйных сацыяльных структураў і каштоўнасьцяў да сучасных. С. Хантынгтан указвае, што мадэрнізацыя ўяўляе сабой “шматаблічны працэс, які ўключае ў сябе перамены ва ўсіх сфэрах чалавечай сьвядомасьці і чалавечай актыўнасьці... Асноўнымі аспэктамі мадэрнізацыі зьяўляецца ўрбанізацыя, індустрыялізацыя,

секулярызацыя, дэмакратызацыя, развіццё адукацыі, пастаянны ўдзел сродкаў масавай інфармацыі ў грамадзка-палітычным жыцьці" (8).

Мадэрнізацыя дапускае глыбокія зьмены на псыхалягічным, інтэлектуальным, дэмаграфічным, сацыяльным, эканамічным і палітычным узроўнях жыцьця грамадзтва. Вельмі важным для тэмы нашага дасьледу зьяўляюцца тыя абставіны, што мадэрнізацыя рэзка мяняе каштоўнасныя арыентацыі і падыходы людзей. Калі "традыцыйны чалавек" аддае перавагу пастаянству ў прыродзе і грамадзтве і ня верыць у здольнасьці людзей нешта радыкальна мяняць у навакольным асяродзьдзі, то "сучасны чалавек", наадварот, арыентаваны на перамены і верыць у іхнюю неабходнасьць і магчымасьць. Гэта патрабуе ад яго пашырэньня аб'ектаў ляяльнага стаўленьня і ідэнтыфікацыі: ад канкрэтных групаў, такіх як сям'я, клян, вёска да больш буйных і не пэрсаніфікаваных утварэньняў, такіх як кляса і нацыя.

"Прэмадэрнізм" (канцэпцыя дасучаснага паходжаньня нацыяналізму) сьцьвярджае, што нацыі ўнівэрсальныя і існавалі заўсёды, а нацыяналізм знаходзіў сваю праяву ў розных формах і варыянтах напрацягу ўсёй гісторыі чалавецтва. Мы ўжо разглядалі некаторыя аспэкты гэтай пазыцыі, калі гаварылі аб "тэорыі сну" і "абуджальніках". Напрыклад, славацкія нацыяналісты настойваюць на тым, што іхная нацыя напрацягу доўгага гістарычнага пэрыяду, пасьля перасяленьня славянаў ува Ўсходнюю Эўропу, займала тэрыторыю між Татрамі і Дунаем. Заўсёды існавала славацкая этнакультурная супольнасьць, якую розныя былыя імпэрыі і чужаземныя ўладары адмаўляліся прызнаваць, ненавідзелі, зьневажалі, таптáлі нагамі і г.д. Рысы гэтай супольнасьці і ейны ўнікальны дух перадаваліся з пакаленьня ў пакаленьне напрацягу стагодзьдзяў, пакуль не склаліся спрыяльныя ўмовы для іхнай актуалізацыі. Патрэбы ў камунікацыі прывялі да ўзьнікненьня пісьмовай мовы, літаратуры, школаў, богаслужэньняў на роднай мове. Сфармавалася нацыянальная інтэлігенцыя, якая пачала палітычную барацьбу супраць прыгнёту, за нацыянальныя правы, якая скончылася дасягненьнем поўнай незалежнасьці 1 студзеня 1992 году.

Аналягічна разважаюць нацыяналісты і ў іншых краінах: ад Шатляндыі да Тыбету і ад Сэрбіі да Палінэзіі. Агульным для іхных разважаньняў зьяўляецца тое, што ўсе яны схільныя разглядаць працэс станаўленьня і развіцьця канкрэтных нацыяў як натуральны і доўгі, які замоўчваецца і адмаўляецца іхнымі больш прасунутымі ў гэтым руху, "больш разьвітымі" суседзямі (у выпадку Славакіі – народамі Аўстрыі, Вугоршчыны і Чэхіі). Іншымі словамі, нацыі, перш чым стаць сучаснымі і валодаючымі дзяржаўнасьцю, праходзяць праз цэлы шэраг ступеняў развіцьця, кожную зь якіх ня трэба ігнараваць альбо недаацэньваць. Пазыцыя "прэмадэрністаў" заключаецца ў тым, што да-сучасная і самакаштоўная "этнічнасьць", зрабіла значна большы і, бясспрэчна, пазытыўны ўнёсак ў

той выбух нацыяналізму, які здарыўся ў сучасную эпоху, чым гэта прынята лічыць "мадэрністамі".

Том Нэйрн, які абараняе пункт погляду "прэмадэрністаў", выкладае ягоныя асноўныя пастуляты наступным чынам: "У некаторым сэнсе, канечне ж, нацыянальнасьці павінны былі на самой справе быць тут заўсёды, і павінны былі ўсьведамляць сваю прысутнасьць цалкам ці напалову, па меншай меры, ня спаць. Значыць, стракатасьць чалавецтва не павінна ўспрымацца як пасіўная дадзенасьць, коўдра з абрэзкаў этнічнай сыравіны, якая аказалася ў наяўнасьці, калі ўдарыла маланка мадэрнізацыі. Усе дасьледы ў галіне сацыяльнай антрапалёгіі (уключаючы раньнюю працу Гелнэра аб Паўночнай Афрыцы) паказваюць, наколькі непасіўнай была традыцыйная супольнасьць у сапраўднасьці, нават калі ейная несупынная дынаміка была ў асноўным цыклічнай і закрытай" (9).

Якім жа чынам можна зьвязаць доўгі працэс этнічнага развіцьця, які дасягае сваёй кульмінацыі ў фармаваньні нацыяў і нацыянальных дзяржаваў? Да зьяўленьня канцэпцыі мадэрнізацыі галоўнай парадыгмай этна-нацыянальных дасьледаў была так званая "тэорыя крыві", якая сьцьвярджае перадачу ў спадчыну асноўных культурных характарыстыкаў людзей з пакаленьня ў пакаленьне. Але, пачынаючы з 30-х гадоў XX ст., усё, што асацыявалася з "крывёю" стала разглядацца як адгалінаваньне расізму і нацыянал-сацыялізму, якое кепска патыхае. Усемагчымыя формы псэўданавуковага сацыял-дарвіністкага падыходу паразытавалі на гэтай тэорыі, каб абгрунтаваць і апраўдаць панаваньне адных народаў над іншымі, прыгнёт слабых моцнымі, вынішчэньне непрыстасаваных да жыцьця барбараў развітымі і "цывілізаванымі" нацыямі.

Імкнучыся пазьбегчы атаясамленьня з падобнымі антыгуманнымі і ўнівэрсалісцкімі тэорыямі, "прэмадэрнізм" падкрэсьлівае, што этнічныя адрозьненьні павінны інтэрпрэтавацца абсалютна па-іншаму. Будучы культурнымі артэфактамі, яны паддаюцца пісьмовай апрацоўцы, засваеньню праз навучаньне і перапраграмаваньню. Прэлюдыяй нацыяналізму зьяўляецца этнічнасьць, але сама яна ніколі не бывае "натуральнай", у канчатковым дэтэрміністкім сэнсе гэтага слова, як лічылі Габіно, рабаўладальнікі Амэрыканскай Канфэдэрацыі і Гітлер. Яна павінна разглядацца з сацыялягічнага, а не біялягічнага пункту погляду.

На думку Т. Нэйрна, падзеі 1989г. ува Ўсходняй Эўропе прымушаюць нас вярнуцца да "тэорыі крыві", але ў перагледжаным выглядзе. Трэба адмовіцца ад гісторыка-матэрыялістычнага падыходу, які ня толькі ўласцівы марксізму, але і навукоўцам, якія вызнаюць канцэпцыю мадэрнізацыі, бо яны імкнуцца вывесьці нацыяналізм з сукупнасьці сацыяльна-эканамічных умоваў жыцьця людзей, а ня іхнай духоўнай спадчыны. Філязофскай апазыцыяй такому падыходу зьяўляецца ідэалістычная канцэпцыя гістарычнага

развіцьця, распрацаваная Кантам, Гегелем і іхнымі пасьлядоўнікамі. Сьлепата гісторыі – зьява, якая падаецца нам, але не існуе ў сапраўднасьці, бо за кожным ейным несьвядомым крокам стаіць боская воля і наканаванасьць. Чаму б не ўяўляць сабе, напрыклад, што адрозьненьні народаў, нацыяў і расаў зьяўляецца праяваю разнастайнасьці ідэяў у гісторыі? Выбар аднаго ці іншага народу для выкананьня пэўнай ролі ёсьць толькі вынікам увасабленьня ў жыцьцё актуальнага на дадзеным адрэзку гістарычнага развіцьця вышэйшага прызначэньня. Упершыню выказаная Гегелем у ягонай філязофскай інтэрпрэтацыі гісторыі, гэтая канцэпцыя была пасьля вельмі перакручаная сацыял-дарвінізмам і арыйскім расізмам.

Нэйрн лічыць, што сучасны "прэмадэрнізм" павінен факусаваць сваю ўвагу ня столькі на біялягічных, колькі на сацыяльных фактарах перадгісторыі і эвалюцыі клянавых дачыненьняў, якія аб'ядноўваюць natus (лац. 'прырода' – заўв. аўтара) з нацыяй, і затым, пад узьдзеяньнем працэсу мадэрнізацыі, з нацыяналізмам. Конар Круз О'Браен вельмі дакладна сфармуляваў гэтую думку ў сваіх развагах аб пераемнасьці чалавечай сьвядомасьці. "Нашыя старэйшыя пакаленьні распавядаюць пра свае ўспаміны нашымі вуснамі, пакуль мы ня схопім нейкі сэнс працягласьці, які накладае адбітак на наша індывідуальнае існаваньне. Ступень, у якой мы ўсьведамляем гэты сэнс, і тая форма, якую ён прымае: нацыянальная, рэлігійная, расавая ці сацыяльная – залежаць ад нашага ўяўленьня, а таксама ад пэрсанальных якасьцяў, меркаваньняў і гаварлівасьці нашых старэйшых сваякоў. Дзеці, калі яны валодаюць уяўленьнем, могуць уключыць у сваё жыцьцё істотную часьцінку часу, які працякаў да іхнага зьяўленьня на сьвет" (10).

Іншымі словамі, нацыянальная сьвядомасьць фармуецца пад узьдзеяньнем культуры і ўяўленьня; яна адкрыта для ўзьдзеяньня, як з боку фактараў навакольнага асяродзьдзя, так і індывідуальным намаганьням, накіраваным на ўключэньне ў этнічную супольнасьць. Мы ўсе ўдзельнічаем у вызначэньні сэнсу і формы той "працягласьці", якая ідзе каранямі ў глыбокае і туманае мінулае, з аднаго боку, і фармуе сілай уяўленьня будучае, зь іншага. Таму, з пункту погляду "прэмадэрністаў", няправільна разглядаць тыя культурныя артэфакты, якія склаліся да ўключэньня працэсу мадэрнізацыі, як нешта патэнцыйнае, неістотнае і лятэнтнае для ўзьнікненьня нацыяналізму. Напрыклад, для любога чалавека, знаёмага з азамі нацыяналістычнай ідэалёгіі, абсалютна яснай зьяўляецца роля рэлігіі ў станаўленьні нацыяў і палітычнага руху за іхнае самавызначэньне. Але яна амаль зусім не апісваецца ў канцэпцыі мадэрнізацыі, хіба што ў выглядзе сілы, альтэрнатыўнай нацыяналізму і выступаючай нейкім сурагатам нацыянальнай ідэнтычнасьці.

Такім чынам, "прэмадэрнісцкая" тэорыя настойвае на існаваньні цэлага шэрагу фактараў, якія разьвіваліся напрацягу ўсёй гісторыі і аказалі, па меншай меры, такі самы ўплыў на фармаваньне нацыяналізму, што і выбух мадэрнізацыі, які адбыўся 200 з гакам

гадоў таму. Да ліку іх адносяцца розныя антрапалягічныя стылі паводзінаў, лінгвістычныя і сацыяльна-псыхалягічныя асаблівасьці, рэлігія, вясковая культура, праявы нацыянальнай спэцыфікі ў мастацтве і г.д. На думку Т. Нэйрна, мы можам нават спорт прылічыць да ліку дадзеных фактараў. "Калі краіны, якія не дасягнулі яшчэ стадыі нацыяналізму, маюць тэндэнцыю да набыцьця спэцыфічных абрысаў пры дапамозе багоў, плямённай прыналежнасьці, вясковых мітаў і тэрыторыі, то іхныя сучасныя спадкаемцы адчуваюць падобнае ўзьдзеяньне з боку спартовай ідэнтыфікацыі і суперніцтва" (11).

На наш погляд, тэорыя фактараў, якая прапануецца "прэмадэрністамі", мае шэраг істотных недахопаў. Перш за ўсё, яна ўносіць блытаніну ў дыфэрэнцыяцыю этнасаў і нацыяў. Нягледзячы на тое, што практычна ўсе дасьледчыкі, якія адносяцца да дадзенай школы, прызнаюць, што такая розьніца ёсьць, роўным чынам, як ёсьць розьніца між нацыяналізмам і этнацэнтрызмам, пры дапамозе іхнага канцэптуальнага інструмэнту вельмі складана, калі ўвогуле магчыма, правесьці разьмежавальную лінію між гэтымі зьявамі. Канечне, нараджэньне нацыяналізму на сьвет было абумоўлена фактарамі ня толькі сацыяльна-эканамічнымі, але і духоўнымі, рэлігійнымі і г.д. Але для таго, каб адбыўся такі сынтэз духоўных і матэрыяльных пачаткаў, патрабавалася няўнасьць грамадзкіх патрэбаў, пра якія "прэмадэрнізм" умоўчвае. Яны дэтальна прааналізаваныя ў рамках канкурэнтнага дадзенай плыні накірунку, які разглядае нацыяналізм як магутны і эфэктыўны адказ чалавецтва на выклікі, зь якімі яно сутыкнулася ў працэсе мадэрнізацыі.

Нацыянальнае пытаньне ў цывілізацыйна-гістарычным кантэксьце

Калі зыходзіць з агульна прызнанага у межах цывілізацыйнага падыходу погляду, што чалавецтва прайшло ў сваім развіцьці тры асноўныя стадыі: здабывальнае, аграрнае і індустрыйнае грамадзтва, мы павінны паспрабаваць прааналізаваць стан культуры і арганізацыі на кожным зь іх, каб адшукаць аб'ектыўныя ўмовы, неабходныя для узьнікненьня і развіцьця нацыяналізму.

***

Орды ці невялікія групы здабывальнага грамадзтва былі надта малымі, каб праблема нацыяналізму магла ўвогуле ў ім выявіцца. Зьмяшаньне групаў час ад часу прыводзіла да мультыкультуралізму нават у невялікіх супольнасьцях. Клёд Леві-Строс, вядомы антраполяг, апісаў жыцьцё адной з такіх ордаў, якая жыве ў джунглях Амазоніі. Культурныя кантакты між групамі былі дастаткова частымі. Аднак, рудымэнтарная прырода палітычнага лідарства і адсутнасьць кадыфікаванай пісьмовай культуры азначала, што праб-

лема ўзаемадачыненьняў палітычнага грамадзтва і культуры (арэна ўзьнікненьня нацыяналізму), зусім адсутнічала. Калі няма ні дзяржавы, ні фармальнага ўсталяваньня, пытаньне – якая культура апякуецца дзяржавай праз сыстэму адукацыі – ня можа быць пастаўлена ў прынцыпе.

Нацыяналізм можа ўзьнікаць у да-аграрных грамадзтвах толькі пры ўмове, што яны дажылі да сучаснасьці. Тэрыторыі, на якіх палявалі, лавілі рыбу ці займаліся зьбіральніцтвам прымітыўныя народы, будучы вялікімі, часта ўтрымліваюць багатыя прыродныя рэсурсы. Цяпер гэтыя землі ўваходзяць у склад тых ці іншых нацыянальных дзяржаваў. Прымітыўныя плямёны іншы раз выстаўляюць патрабаваньні на частку сваіх былых уладаньняў на правох іхных першых жыхароў. Але, як правіла, іхныя прэтэнзіі не прымаюцца ўладамі, а самі яны выганяюцца з былой радзімы. У некаторых выпадках прадпрымаюцца спробы іхнага поўнага вынішчэньня пры дапамозе войнаў і распаўсюджваньня хваробаў у інтарэсах бесьперашкоднай эксплюатацыі прыродных багацьцяў "захопнікамі". Для абароны сваіх правоў гэтыя народы выкарыстоўваюць "нацыяналізм" у падобнай да сучаснай форме, які, аднак, ня мог узьнікнуць у зьбіральнікаў і паляўнічых самастойна на папярэдніх этапах эвалюцыі.

***

Аграрная эпоха зьяўляецца абсалютна іншай. Яна прывяла да неверагоднага колькаснага росту і распаўсюджаньня людзей па зямной кулі. Рост стаў магчымым з-за вытворчасьці і назапашваньня прадуктаў харчаваньня. Гэта, у сваю чаргу, зрабіла магчымым ускладненьне падзелу працы і сацыяльнай арганізацыі грамадзтва. Апрача эканамічнага падзелу парцы, зьвязанага з тым, што рамяство і гандаль дапоўнілі сельскую гаспадарку, зьявілася і дыфэрэнцыяцыя на так званых "чырвоных" і "чорных" (у тэрміналёгіі Стэндаля). Першыя ўяўлялі сабой групу спэцыялістаў па прымусу і гвалту; другія зьяўляліся экспэртамі па рытуалах, дактрынах, выратаваньні, лячэньні і апасродкаванай сувязі з трансцэндэнтнымі сіламі. Палітычная цэнтралізацыя (дзяржава), хаця і ня стала ўнівэрсальнай зьявою аграрнага грамадзтва, зрабілася шырока распаўсюджанай, магчыма, найбольш прынятай формай палітычнай арганізацыі. Усеагульнай зьвай стала і гіерархічная структура: можна сказаць з поўнай упэўненасьцю, што складанасьць і арганізацыя разьвіваліся паралельна.

У аграрную эпоху дзяржава існавала, па меншай меры, у большасьці грамадзтваў і тое ж самае адбывалася з культурнай дыфэрэнцыяцыяй. Гэта азначала, як падкрэсьлівае Гелнэр, што "пытаньне аб узаемадачыненьнях палітычнай улады і культуры ўзьнялося перад насельніцтвам аграрных краінаў. Іншымі словамі, узьнікла праблематыка нацыяналізму: стала магчымым, каб нехта прапанаваў тэорыю, што легітымным зьяўляецца

тое палітычнае аб'яднаньне, якое ўключае ў сябе толькі чальцоў і нікога апрача чальцоў дадзенай культурнай супольнасьці. Прасьцей кажучы – "Рурытанія для рурытанцаў!" (12). Бадай што першы гэта зрабіў славуты старажытнагрэцкі філёзаф Платон, які ў дыялёгу "Дзяржава" пісаў наступнае:

"Я сьцьвярджаю, што ўсе эліны блізкія адзін да аднаго людзі і знаходзяцца паміж сабой у роднасьці, а для барбараў – яны іншаземцы і чужакі…Калі эліны змагаюцца з барбарамі, а барбары з элінамі, мы скажам, што яны ваююць, што яны па самой сваёй прыродзе ворагі і гэтую іхнюю варожасьць трэба назваць вайной. Калі ж нешта аналягічнае адбываецца паміж элінамі, трэба сказаць, што па прыродзе сваёй яны сябры, але Элада ў гэтым выпадку хворая і ў ёй пануе міжусобіца, і такую варожасьць варта называць раздорам…Ці не будзе ствараемая табой дзяржава (гаворка ідзе пра ідэяльную дзяржаву Платона – заўв. аўтара) элінскай? Так, яна павінна быць гэткай. А ейныя грамадзяне ці не будуць мужнымі і выхаванымі? Зразумела, будуць. Ці не будуць яны любіць усё элінскае, лічыць Эладу радзімай і разам з астатнімі ўдзельнічаць у сьвяшчэнных сьвятах? Без сумніву будуць…Паколькі яны эліны, яны не стануць пустошыць Эладу, альбо падпальваць там дамы; яны не пагодзяцца лічыць у той альбо іншай дзяржаве сваімі ворагамі ўсіх – і мужчын, і жанчын, і дзяцей, а будуць лічыць імі толькі нямногіх – вінаватых у раздоры…" (13).

Але, як мы бачым, у гэтых разважаньнях аб нацыянальным характары ідэяльнай дзяржавы размова не ідзе пра аб'яднаньне пад ейным дахам усіх элінскіх плямёнаў, а гэта не азначае і пастаноўкі праблематыкі нацыяналізму ў поўным аб'ёме. Платон разважае пра ня вельмі маленькі, але і ня вельмі малы горад-дзяржаву, альбо поліс. Ён таксама не прадугледжвае і суцэльнага зьнікненьня канфліктаў і сутыкненьняў паміж рознымі старажытнагрэцкімі дзяржавамі.

Вельмі важным фактарам для ўзьнікненьня праблематыкі нацыяналізму было вынаходніцтва пісьма. Ідэя кадыфікацыі культуры і ейных правілаў і, затым, іхнага распаўсюджаньня па сродках фармальнай адукацыі была ўжо ў наяўнасьці.Такім чынам, зьявіліся патэнцыйныя магчымасьці для людзей быць нацыяналістамі, у канцэптуальным сэнсе гэтага слова. Аднак, хаця нацыяналісты і ня цалкам адсутнічалі, яны ня кідаліся на вочы і, канечне, не дамінавалі ў аграрным грамадзтве. Чаму гэта так?

На думку Гелнэра, існуе некалькі важных прычынаў гэтага. Перш за ўсё, трэба ўзгадаць тое, што аграрныя грамадзтвы заснаваныя на вытворчасьці і захаваньні прадуктаў харчаваньня і адносна стабільнай тэхналёгіі. У сваю чаргу, тэхналягічная стабільнасьць вядзе да стагнацыі. Гэта азначае, што ніякага радыкальнага павелічэньня вытворчасьці прадукцыі пры існым тэхналягічным базісе ня можа адбыцца. Адзіна магчымым зьўляецца павелічэньне такіх фактараў вытворчасьці, як зямля і працоўная сіла, а гэтыя

крыніцы – абмежаваныя тэхналёгіяй і канцавой прыродай рэсурсаў, якія паддаюцца дадзенай тэхналёгіі. Прасцей кажучы, існуе мяжа на магчымы сукупны прадукт, але не на рост насельніцтва, якая азначае, што дадзены тып грамадстваў зьяўляецца "мальтузіянскім".

Патрэба ў працоўнай сіле і бясьпецы прымушаюць іх высока цаніць нашчадкаў, у прыватнасьці мужчынскага роду, а тэхналягічная стабільнасьць абмяжоўвае вытворчы патэнцыял. Сумяшчэньне гэтых дзьвюх тэндэнцыяў вядзе да высновы, якая зрабіла Мальтуса знакамітым: рост колькасьці насельніцтва ў геамэтрычнай прагрэсіі ў спалучэньні з ростам (калі ён увогуле мае месца) сукупнага прадукту ў арыфмэтычнай прагрэсіі, азначае, што грамадства ў цэлым ніколі не адыходзіць ад той кропкі, калі яно аказваецца ня ў стане накарміць усіх сваіх чальцоў і пэрыядычна, у выніку неўраджаеў ці сацыяльнай напружанасьці, сутыкаецца з голадам. Пры гэтым голад ня б'е наўздагад. У аграрных грамадствах людзі галадуюць у строгай адпаведнасьці з сваім сацыяльным паходжаньнем.

У дадзенай сытуацыі правільнай стратэгіяй паводзінаў любой асобы ці групы зьяўляецца клопат аб сваім уласным статусе ці чыне, у рамках пэўнага сацыяльнага ўладкаваньня, а не павелічэньне сукупнага прадукту, бо грамадзкая пазыцыя, становішча чалавека і правы на яго вызначаюць ягоны лёс. Вытворчасьць дадатковай прадукцыі можа толькі выклікаць крадзяжы і падаткі і таму губляе сэнс. Больш простым зьяўляецца шлях ад улады да багацьця, а не наадварот. У сярэднявечнай Гішпаніі была прымаўка, якая сьцьвярджала, што ваеннае мастацтва – гэта хутчэйшы і больш ганаровы шлях да багацьця, чым гандаль. Падобны пункт погляду быў характэрны большасьці аграрных грамадстваў.

Гэтая ісьціна атрымала свёй замацаваньне і ў структуры каштоўнасьцяў, якая абапіраўся на пагардлівым стаўленьні да працы і павазе да гонару. Што азначала гэтае паняцьце для чалавека аграрнага грамадства? Перш за ўсё клопат аб сваім статусе ў спалучэньні з культам агрэсіі і мастацтвам гвалту. Менавіта гэтыя рэчы высока цаніліся правячай элітай, так званым набілітэтам. Гвалт, які прасякаў наскрозь аграрныя краіны, патрабаваў адзінства і легітымізацыі. Яго было лягчэй зьдзяйсьняць, калі ўзброеная група была яўнай, унутрана цэльнай і валодала яснай структурай улады і падпарадкаваньня. Рытуальная і дактрынальная падтрымка дадзеных прынцыпаў выходзіла ад сьвятароў розных узроўняў і рангаў. Такім чынам, складвалася поле супрацоўніцтва "чырвоных" і "чорных", якія падзялілі ўладу ў аграрных грамадствах.

Якія ж адносіны маглі сфармавацца між арганізацыяй і культурай ува ўмовах аграрнай цывілізацыі? На думку Гелнэра, аграрныя грамадствы імкнуліся да падтрыманьня гіерархіі: кожная статусная група і ейныя чальцы рашуча адстойвалі свае правы і прывілеі і імкнуліся як мага больш жорстка аддзяліць сябе ад больш нізкіх саслоўяў, асобныя

прадстаўнікі якіх пры выпадку хацелі заняць месцы, якія ім не падыходзілі. Знаходзячыся на ніжніх пазыцыях у сацыяльнай структуры, групы сельскагаспадарчых вытворцаў таксама былі падзелены гарызантальна на адрозныя адна ад другой вясковыя супольнасьці. Гарызантальная мабільнасьць была абмежавана прывязанасьцю аграрнага насельніцтва да зямлі. Гэта дапамагала падтрымліваць дысцыпліну і парадак, гарантуючы перадачу прыбавачнага прадукту ў рукі землеўласьнікаў. Іншымі словамі, аграрнае грамадства было антыэгалітарным па сваёй структуры і каштоўнасных арыентацыях і гэта істотным чынам адрозьнівае яго ад сучаснага індустрыйнага грамадства.

У гэтай сувязі варта адзначыць, што ідэі некаторых ліберальных мысьляроў і ў першую чаргу, К. Попера аб існаваньні добра распрацаваных і ўкарэненых у сьвядомасьць людзей некаторых аграрных грамадстваў каштоўнасьцяў роўнасьці зьяўляюцца, на нашую думку, вялікім перабольшваньнем. Попер, крытыкуючы антыэгалітарызм Платона, сьцьвярджаў аб наяўнасьці ў дэмакратычных полісах старажытнай Грэцыі шырока распаўсюджаных імкненьняў да роўнасьці і індывідуалізму, якім супраціўляліся кансэрватары і прыхільнікі арыстакратычных прывілеяў. Але, на самой справе ідэі натуральнасьці жорсткага падзелу людзей на касты былі агульным мекаваньньнем у тыя часы, як і ідэя аб тым, што сапраўднай свабодай у полісе валодаў сам поліс (асацыяцыя паўнапраўных грамадзянаў), а не ягоныя асобныя чальцы, не кажучы ўжо пра тых хто не валодаў грамадзянскімі правамі (14).

З усяго вышэйвыкладзенага вынікае, што ў падобных умовах было выгодным заахвочваць культурную дыфэрэнцыяцыю насельніцтва ўнутры асобных краінаў. Яна спрыяла руціннаму функцыянаваньню аграрнага грамадства, якое залежыла ад падтрыманьня складанай сыстэмы рангаў і чыноў. Больш за тое, патрабавалася, каб гэтая дыфэрэнцыяцыя была бачная і адчувальная, знаходзіла сваё выяўленьне ў манэрах паводзінаў, адзеньні, харчаваньні, акцэнце, табу на пэўныя віды ўжываньня і г.д. Гэта абмяжоўвала прэтэнзіі і памяншала рознагалосьсі. Калі сацыяльнае становішча чалавека, ягоныя правы і абавязкі становяцца часткай ягонай душы, ягонага гонару, гэта, канечне, умацоўвае сацыяльны парадак і дысцыпліну.

Культура ў аграрных грамадствах, у асноўным, выконвала ролю вызначальніка сацыяльных межаў унутры дзяржавы. Часам, пануючая эліта размаўляла на мове чужой і незразумелай простым людзям: латыні ў Рымскай і Сьвяшчэннай Рымскай Імперыях, французкай – ў шэрагу краінаў Эўропы і Расіі, польскай ў ліцьвінскіх землях Рэчы Паспалітай, мове "мандарынаў" у Імперыі Цынь. Стандартызаваная культура эліты была ня толькі адрознай ад народнай культуры, але і падкрэслена непадобнай на яе; яна была ня нацыянальнай а "інтэрнацыянальнай" у тым сэнсе, што часьцяком насіла запазычаны звонку характэр і штучна адмяжоўвалася ад сялянскай, "мужыцкай" культуры, да якой

арыстакратыя адмыслова ставілася з пагардай. У сваю чаргу, нестандартызаваная народная культура нават у межах аднаго этнасу была настолькі разнастайнай, што цяжка было казаць пра нейкае адзінства. Кожны невялічкі рэгіён адрозніваўся ад суседніх дыялектамі, звычаямі, характэрнымі прыкметамі вопраткі, ўборамі, танцамі, сьпевамі і г.д. “Інтэрнацыяналізм” культуры пануючай клясы і “шматколернасьць” культуры падуладных групаў насельніцтва былі натуральнымі рысамі аграрнай цывілізацыі.

“Менавіта гэта зьяўляецца галоўнай прычынай таго, чаму нацыяналізм – пункт погляду, што палітычная супольнасьць будзе легітымнай толькі тады, калі аб’яднае ананімных грамадзянаў, якія належаць да адной і той самай культуры – ня мог лёгка распаўсюдзіцца ў аграрным грамадзтве. Ён знаходзіўся ў глыбокай супярэчнасьці зь ягоным асноўным арганізацыйным прынцыпам выражэньня статуснай прыналежнасьці пры дапамозе культуры. Гэтае грамадзтва не было ні мабільным, ні ананімным, але імкнулася да таго, каб утрымліваць сваіх чальцоў на іхных месцах у гіерархічнай сыстэме, якія падкрэсьліваліся культурнымі адценьнямі” (15).

У такіх умовах культурныя адрозьненьні часта выклікалі ці ўзмацнялі палітычную салідарнасьць. Найбольш характэрныя формы палітычных супольнасьцяў аграрнай эпохі былі ці менш культурных межаў – гарады-дзяржавы, вясковыя супольнасьці, плямённыя ўтварэньні – ці ў шмат разоў іх пераўзыходзілі: культурна-разнастайныя імпэрыі, якія ня мелі ніякіх прычынаў, каб абмяжоўваць сваю экспансію ў тым выпадку, калі сутыкаліся зь лінгвістычнымі і культурнымі межамі іншых народаў на сваім шляху. Большасьць дзяржаваў у той час імкнуліся сумяшчаць абодва гэтыя прынцыпы: трансэтнічныя імпэрыі абапіраліся на суб-этнічныя супольнасьці, выкарыстоўваючы апошнія ў якасьці лякальных структураў, якія зьдзяйсьняюць функцыі збору падаткаў, кантролю і мясцовага кіраваньня.

Важным фактарам, які перашкаджаў узьнікненьню нацыяналізму, быў таксама той, што супярэчнасьці і барацьба ў асноўным узьнікалі ня між культурнымі групамі, а ўнутры іх: арыстакратыя вяла бесьперапынныя войны міжсобку, выкарыстоўваючы для гэтых мэтаў сваіх васалаў; сяляне змагаліся за доступ да абмежаваных рэсурсаў; калі ўзброены канфлікт выходзіў за рамкі культурных супольнасьцяў, праблема мовы і этнічнай прыналежнасьці адыгрывалі ў ім вельмі неістотную ролю. Таму і марксысцкая канцэпцыя клясавай барацьбы, і “прэмадэрнісцкая” ідэя барацьбы культурных супольнасьцяў у аграрным грамадзтве, як галоўных лініяў ягонага сацыяльнага падзелу, зьяўляюцца ў значнай ступені вынікам неабгрунтаванага пераносу і накладаньня сучасных праблемаў на тыя ўмовы.

Усё гэта, канечне, не азначае, што культура ў аграрную эпоху ня мела ніякага палітычнага значэньня. Гэта ня так, бо менавіта яна была індыкатарам вэртыкальных межаў

між статуснымі групамі. У той самы час, культура не адыгрывала істотнай ролі і была амаль незаўважнай пры вызначэньні гарызантальных, ці дзяржаўных межаў. У некаторых выпадках культура выступала важным фактарам ідэнтыфікацыі людзей. Напрыклад, старажытныя грэкі былі, па выразе Гелнэра, культурнымі шавіністамі, якія ясна ўсьведамлялі свае адрозьненьні ад барбарскіх народаў і ганарыліся перавагай над імі. Але гэта не прывяло да палітычнага аб’яднаньня Элады. Гвалтоўна навязаная элінізаванай Македоніяй грэцкім полісам адзіная дзяржава вельмі хутка распалася. Можна бачыць некаторыя зародкі нацыяналізму і ў Старажытным Ізраілі, дзе ўнікальная і патэнцыйна ўнівэрсалісцкая рэлігія, па меншай меры, для таго часу, мела культурна адрозную ад іншых і выключную кліентэлу.

Бліжэй да сучаснай эпохі, у XV ст. сфармаваўся прота-нацыянальны гусісцкі рух, які паўплываў на станаўленьне чэскага нацыяналізму. Аднак у Багеміі і Маравіі рэлігійныя межы між гусітамі і вернымі каталікамі перамяжоўваліся зь лінгвістычнымі і культурнымі. Тое ж самае можна сказаць і пра рух пратэстанцкай рэфармацыі ў цэлым. Выступаючы зь ідэямі зьнішчэньня шматлікага слоя пасярэднікаў між чалавекам і Богам, спрашчэньня абраднасьці царкоўнай службы, данясеньня слова боскага до кожнага верніка на зразумелай яму мове, пратэстантызм спрыяў умацаваньню ідэнтыфікацыі людзей з роднай ім культурай і разьвіцьцю літаратурнай мовы, але ў некаторых выпадках ён прывёў да ўзьвядзеньня новых канфэсійных бар’ераў унутры этнічных супольнасьцяў.

Перадумовы нацыяналізму фармаваліся і ў ВКЛ, шматнацыянальнай і полiканфэсійнай дзяржаве. У ім была ўведзена дзяржаўнасьць старабеларускай мовы, разьвівалася адукацыя і кнігадрукаваньне і, што асабліва важна, быў створаны адзін зь лепшых у Эўропе тых часоў прававы кодэкс. Напісаны па-старабеларуску, ён стымуляваў інтэграцыйныя працэсы ўнутры адукаваных слаёў грамадзтва. Але, зноў такі, нельга толькі на падставе гэтага сьцьвярджаць аб нацыянальным характары дадзенай дзяржавы. Гэта зьяўляецца нацяжкай і спробай разглядаць тое становішча скрозь прызму сучасных уяўленьняў. Існаваньне нацыянальных дзяржаваў было ў прынцыпе немагчымым для той эпохі. У XVI ст. нікому і ў галаву не магло прыйсьці высоўваць патрабаваньне: “ВКЛ для ліцьвінаў!”.

Бясспрэчна, што пэўны ўнёсак у справу нацыянальнага будаўніцтва ўнесла бюракратыя, асабліва ў Рымскай і Кітайскай імпэрыях, зацікаўленая ў наяўнасьці культурна-гамагеннага падуладнага насельніцтва. Э. Сьміт, аналізуючы адносіны між бюракратыяй і нацыяналізмам, указвае: “Як і іншыя вялікія арганізацыі, бюракратычная дзяржава заўсёды ананімная і рацыянальная. Яна мае справу са статыстычнымі катэгорыямі, і ейны raison d’ktre абыякавы да лёсу асобы… У адрозьненьне ад іншых вялікіх арганізацы-

яў, бюракратычная дзяржава лічыць неабходным інтэграваць усіх сваіх чальцоў у аднародную і нават аднастайную масу. Нягледзячы на палітычнае ўсьведамленьне каштоўнасьцяў культурнага плюралізму, тэндэнцыя бюракратыі ўнутры дзяржавы накіравана ў процілеглым накірунку. Законы і ўказы павінны быць добра зразумелымі ўсімі і аднастайнымі; павінны справядліва прадстаўляцца паслугі па сацыяльным забесьпячэньні; інфармацыя павінна распаўсюджвацца паўсюль, а палітычныя правы і паслугі – быць адкрытымі для ўсіх. Дзяржава павінна дзейнічаць у адпаведнасьці з прынятымі ці навязанымі правіламі, якія распаўсюджваюцца на ўсіх грамадзянаў на падставе агульных каштоўнасьцяў. Для гэтай мэты карысная будзе агульная мова, ці, па меншай меры агульная “канцылярская мова”... Адсюль адбываецца рост “палітычнай культуры”, у якой агульны гістарычны досьвед адлюстроўваецца на фармаваньні агульных каштоўнасьцяў і арганізацыяў, якія дапамагаюць інтэграваць розныя сацыяльныя і культурныя групы” (16). Развіцьцё бюракратыі ў пэрыяд абсалютызму і фармаваньня цэнтралізаваных апаратаў кіраваньня ў Эўропе XVII—XVIII стст., бясспрэчна, можа разглядацца ў якасьці важнейшай умовы для ўзьнікненьня праз прыкладна сто гадоў магутных нацыянальных рухаў у гэтым рэгіёне плянэты.

Такім чынам, у аграрную эпоху і асабліва на апошніх этапах яе існаваньня складаліся толькі перадумовы нацыяналізму, але ня сам нацыяналізм, бо “ў аграрным сьвеце культурная аднароднасьць не зьяўляецца палітычнай сувязьзю, а палітычныя сувязі не патрабуюць культурной арнароднасьці” (17). Усё гэта карэнным чынам зьмянілася з уступленьнем чалавецтва ў эпоху індустрыялізму.

***

Індустрыяльная эпоха, у якой жыве сучаснае чалавецтва, адрозьніваецца ад аграрнай цэлым шэрагам істотных характарыстык. Перш за ўсё, індустрыйная цывілізацыя грунтуецца на эканамічным росьце і развіцьці навукі і тэхнікі, а не на стабільным тэхналягічным базысе. Тэмпы эканамічнага росту значна выпярэджваюць тэмпы прыросту насельніцтва, што здымае праблему, пастаўленую ў свой час Мальтусам. Індустрыйны сьвет не зьяўляецца больш “мальтузіянскім”. Мяняецца і форма палітычнай легітымізацыі: той рэжым мае права на праўленьне, які можа забясьпечыць не стабільнасьць як раней, а істотны эканамічны рост. З гэтага вынікаюць важныя сацыяльныя наступствы: дамінуючай тэндэнцыяй сучаснага грамадства становіцца сацыяльная мабільнасьць і імкненьне да роўнасьці.

Калі раней у аграрным грамадстве больш разьвітымі краінамі былі тыя, якія дэманстравалі няроўнасьць і сацыяльную стабільнасьць, то ў сучасным усё адбываецца наадварот. Алексіс дэ Таквіль першым зьвярнуў на гэта ўвагу яшчэ ў XIX ст., зрабіўшы вывад

аб руху чалавецтва да большай сацыяльнай роўнасьці як магістральнай тэндэнцыі, якая бярэ свой пачатак у позьнім сярэднявеччы. “Мы мабільныя, бо эгалітарныя, мы эгалітарныя, бо мабільныя”,– падкрэсьлівае Гелнэр (18). Сацыяльная мабільнасьць узьнікае з грамадзкіх умоваў, якія патрабуюць хуткай перападрыхтоўкі людзей, іхнага ўменьня пераключацца з аднаго віду дзейнасьці на іншыя, пераяжджаць з аднаго месца жыхарства ў іншыя, вучыцца напрацягу ўсяго свайго жыцьця. Хутка зьменлівая тэхналёгія і структура занятасьці ня можа не прыводзіць да разбурэньня соцыюму, заснаванага на каставым і саслоўным падзеле людзей.

Апрача сваёй дынамічнасьці, сучасная прафэсійная структура ў нейкай ступені спрые рэалізацыі прынцыпу мерытакратыі, які патрабуе, каб людзі займалі свае месцы ў грамадзкай гіерархіі па заслугах, у адпаведнасьці зь іхнымі талентамі, кваліфікацыяй і досьведам. Доля прафэсійных пазыцыяў, якія запаўняюцца ў адпаведнасьці з дадзеным прынцыпам, вельмі ўзрастае ў індустрыйную эпоху ў параўнаньні з аграрнай. Той факт, што ўва ўмовах індустрыялізму непазьбежныя пастаянныя тэхналягічныя перабудовы і запаўненьне месцаў людзямі, якія дэманструюць у канкурэнтнай барацьбе зь іншымі свае перавагі, зьяўляецца прычынай разбурэньня жорстка стратыфікаванага грамадства і замены яго эгалітарным.

Эгалітарызм ня разумеецца як поўная сацыяльная роўнасьць. У сучасным грамадстве захоўваюцца істотныя адрозьненьні ў стаўленьні людзей да багацьця і ўлады. Але гэтыя адрозьненьні ўяўляюць сабой нейкую непарарыўнасьць. Іншымі словамі, у ім няма рэзкіх разрываў між сацыяльнымі пазыцыямі, замацаваных заканадаўча ці пры дапамозе рытуалаў і культурных звычаяў. Адрозьненьні зьяўляюцца паступовымі і непарарыўнымі, а ня безданьню, якая падзяляе людзей. Больш за тое, наяўнасьць глыбокіх адрозьненьняў у матэрыяльным становішчы і ладзе жыцьця незабясьпечаных групаў насельніцтва і астатніх грамадзянаў, разглядаецца апошнімі ў сучасных разьвітых краінах як нэгатыўная і скандальная зьява, зь якой неабходна змагацца.

Сучаснае грамадства ня толькі мабільнае, але і ананімнае. Грамадзяне зьяўляюцца ягонымі чальцамі непасрэдна без абавязковай прыналежнасьці спачатку да якога-небудзь саслоўя ці закрытай касты. Грамадзянскія аб’яднаньні, існыя ў ім, уяўляюць сабой адкрытыя структуры, якія ня маюць нейкай істотнай улады над сваімі чальцамі. Людзі самастойна вольныя ўступаць у іх ці выходзіць зь іхнага складу. Прыналежнасьць да арганізацыяў не дыктуецца нараджэньнем, а ляяльнасьць не замацоўваецца рытуаламі.

Яшчэ большае значэньне для тэмы нашага досьледу, чым мабільнасьць, эгалітарызм і ананімнасьць індустрыйнага грамадства, мае той факт, што гэта першае ў гісторыі чалавецтва грамадства, заснаванае на слоўнай прыродзе працы. У аграрную эпоху большасьць людзей была занята фізычнай працай. У індустрыйную эпоху фізычная праца выцясня-

еціца на пэрыфэрыю сыстэмы занятасьці. Людзі нават ня надта прэстыжных прафэсіяў павінны валодаць ведамі, якія даюць ім магчымасьць карыстацца тэхнікай і нескладанымі мэханізмамі.

Калі праца носіць слоўны характар, гэта дапускае абмен пасланьнямі і пастаяннае падтрыманьне кантакту зь вялікай колькасьцю ананімных, часта нябачных суразмоўцаў. Гэтая ананімнасьць і нябачнасьць суб'ектаў памаўленьня прыводзіць да вельмі важнага наступства: зьнікненьня кантэксту, як фактару, ад якога залежыць сэнс пасланьняў. У аграрным сьвеце менавіта кантэкст камунікацыі розных супольнасьцяў, г. зн. статусныя пызыцыі партнэраў, іхны тон, поза, спосаб выражэньня думак былі важнейшымі рэчамі, якія ўплывалі на зьмест. Свабоднае ад кантэксту памаўленьне сучаснага індустрыйнага грамадзтва, побач са слоўным характарам працы ў ім, робяць непазьбежнымі доўгую падрыхтоўку, навучаньне праз сыстэму адукацыі. Кожны чалавек павінен атрымаць сыстэматычную адукацыю, каб быць гатовым да ўдзелу ў камунікацыі, на якой заснаваная індустрыйная цывілізацыя. Гэта першае ў гісторыі чалавецтва грамадзтва, у якім пісьменнасьць зьяўляецца амаль ўсеагульнай. Гэта таксама першае ў гісторыі чалавецтва грамадзтва, у якім "высокая культура" прасякае ўсе куткі жыцьця, выцясьняючы народную, ці "нізкую" культуру.

Трэба сказаць некалькі словаў аб гелнэраўскай канцэпцыі "высокай культуры". Патрэбаю індустрыялізму зьяўляецца наяўнасьць вялікай колькасьці людзей, якія гатовыя да камунікацыі пры дапамозе пасланьняў у пісьмовай форме, безасабовых, свабодных ад кантэксту. Таму дадзены тып памаўленьня прадугледжвае наяўнасьць стандартызарваных лінгвістычных пісьмовых нормаў, якія ўсе падзяляюць, і якія выступаюць пасярэднікамі ў камунікацыі ў рамках таго ці іншага грамадзтва. Сыстэма адукацыі, якая гарантуе гэты вынік, становіцца ўсеагульнай і абавязковай. Зьнікае ўласьцівы ёй раней манапалізм і абмежаванасьць доступу да ведаў. Магчымасьць атрымаць лепшую працу, больш забясьпечанае, бясьпечнае і паўнавартаснае жыцьцё цяпер шмат у чым залежыць ад адукаванасьці людзей; а абмежаванасьць іхнай культуры, у рамках якой яны навучаліся, становіцца аднaчасова і абмежаванасьцю таго сьвету, унутры якога яны могуць разумова і прафэсійна разьвівацца. "Сучасны чалавек не адданы ні манарху, ні зямлі, ні веры, што б ні гаварыў ён сам на гэты конт, але адданы культуры. І ён, увогуле, кастрыраваны. Умовы існаваньня мамелюкаў сталі ўсеагульнымі ўмовамі. Ніякія моцныя сувязі ня зьвязваюць яго са сваякамі; яны не стаяць між ім і шырокай і ананімнай супольнасьцю культуры" (19).

Сацыялізацыя і атрыманьне неабходнай адукацыі сталі ў індустрыйным сьвеце амаль усеагульнымі патрабаваньнямі. Толькі агромністая адукацыйная машына ў стане задаволіць патрэбы людзей у прыцягненьні іх да нейкага агульнага стандартызаванага культурнага ўзроўня. Ніводная нават самая багатая арганізацыя ў грамадзтве ня ў стане ўзяць на сябе клопат па падтрыманьні існаваньня і разьвіцьця інфраструктуры адукацыі. Гэта па сілах толькі дзяржаве, якая можа ня толькі фінансаваць дадзеную сыстэму, але і кантраляваць якасьць яе працы.

Такім чынам, ня дзякуючы нейкім энтузіястам-асьветнікам ці імкненьню людзей да самаўдасканаленьня, а ў сілу жорсткіх грамадзкіх патрэбаў індустрыйнай цывілізацыі, тыя веды і навыкі, якія былі перш прывілеяй меншасьці, сталі ў сучасную эпоху перадумовай працаўладкаваньня, сацыяльнага ўдзелу і прыналежнасьці ўсіх. Камунікацыя ў індустрыйным грамадзтве можа зьдзяйсьняцца толькі пры дапамозе "высокай", г.зн. кадыфікаванай, пісьмовай і распаўсюджанай праз сыстэму адукацыі, культуры. "Сама ж яна перастае быць толькі ўпрыгожваньнем, пацьверджаньнем і легітымізацыяй сацыяльнага статусу, які падмацоўваўся грубым і гвалтоўным прымусам. Культура становіцца цяпер неабходным і прызнаным пасярэднікам, крывёю жыцьця ці, магчыма, нават мінімальна неабходнай атмасфэрай, толькі знаходзячыся ўнутры якой, чальцы грамадзтва могуць дыхаць, выжываць і займацца вытворчасьцю. Для дадзенага грамадзтва яна павінна быць такой, дзе ўсе могуць дыхаць, гаварыць і вытвараць, г.зн. яна павінна быць адной і той самай для ўсіх культурай" (20).

Менавіта гэта тлумачыць непазьбежнасьць нацыяналізму ў індустрыйную эпоху. Ягоныя прынцыпы, якія падаваліся такімі экстравагантнымі для аграрнай цывілізацыі культурнай шматстайнасьці і "этнічнага" падзелу працы, аказаліся вельмі дарэчы для эпохі індустрыялізму. Гамагеннасьць культуры ў ёй стала палітычнай сувязьзю. Панаваньне палітыкі над канкрэтнай "высокай культурай" зьявілася перадумовай палітычнага, эканамічнага і сацыяльнага грамадзянства. Чалавек павінен альбо адпавядаць гэтым патрабаваньням, альбо трапляць у разрад прадстаўнікоў ніжэйшай клясы; асыміляваца ці эміграваць; станавіцца пакорлівым альбо пачынаць нацыяналістычную барацьбу.

Такім чынам, толькі пры пэўных сацыяльных абставінах нацыя можа на самой справе быць вызначана і праз канцэпцыю волі і праз канцэпцыю культуры, а таксама рэальна разглядацца як перапляценьне гэтых уласьцівасьцяў у палітычнай супольнасьці. "У гэтых умовах людзі выяўляюць волю да палітычнага аб'яднаньня з усімі тымі і толькі тымі, хто падзяляе іхную культуру. Дзяржавы выяўляюць волю распаўсюдзіць свае межы на ўсіх тых, хто належыць пэўнай культуры, абараняць і навязваць яе ў сваіх межах сілай улады. Злучэньне волі, культуры і дзяржавы становіцца нормай... Гэтыя ўмовы не зьяўляюцца ўнівэрсальна ўласьцівымі чалавецтву як таковаму, але толькі калі яно жыве ў эпоху індустрыялізму" (21).

Сацыяльныя абставіны сучаснай цывілізацыі вельмі ня спрыяльныя для захаваньня лякальных асаблівасьцяў і вясковых культураў. Яны ствараюць новыя культурна-гама-

генныя супольнасці вакол цэнтраў прыцягненьня, якія Гелнэр параўноўвае зь ямамі на зямлі. Калі ідзе дождж, гэтыя ямы запаўняюцца вадой, ствараючы агромністую колькасьць лужынаў. Аналягічным чынам, пры ўзьнікненьні спрыяльных сацыяльных умоваў патэнцыйльна гатовыя да нацыяналізму супольнасці актуалізуюць свой патэнцыял, ператвараючыся ў нацыяналістычныя рухі і ствараючы нацыянальныя дзяржавы.

Такім чынам, канцэпцыя Гелнэра пераканаўча даказвае, што нацыяналізм не зьяўляецца нейкай атавістычнай зьявою, якая пераджыла свой век і выявілася ў дэструктыўнай і разбуральнай форме ў сучасным грамадстве. Наадварот, нацыяналізм – абавязковы атрыбут працэсу мадэрнізацыі. Ён сучасны і прагрэсіўны; ягонае разьвіцьцё супадае зь імкненьнем чалавецтва да волі і шматстайнасьці. Бо ня можа быць свабодным грамадства, пабудаванае на зьнішчэньні моўных і культурных адрозьненьняў між людзьмі, якое ператварае людзей у адчужаных атамаў на службе сусьветнай інтэрнацыянальнай імпэрыі, пад якімі б ідэалягічнымі сьцягамі гэтая імпэрыя ні выступала.

“Агромністай перавагай гелнэраўскай “тэорыі мадэрнізацыі”, – падкрэсьлівае Том Нэйрн, – зьяўляецца прызнаньне таго, што ўсё гэта (узьнікненьне і разьвіцьцё нацыяналізму – заўв. аўтара) адбываецца як маніфэстацыя сучаснасьці, а не рэакцыя супраць яе. Мінулае зноў мабілізаванае супраць будучага, але зусім па-новаму. Любы ўнівэрсалізм, які ня ў стане ўсьвядоміць гэтую ісьціну, сам становіцца ілжывым і фальшывым...” (22).

Зь іншага боку, Нэйрн крытыкуе Гелнэра за страх перад наступствамі сваёй тэорыі і няздольнасьць да радыкальных высноваў, якія зь яе вынікаюць. “Сапраўдным прадметам сучаснай філязофіі зьяўляецца нацыяналізм, а не індустрыялізацыя, – сьцьвярджае шатляндзкі вучоны, – нацыя, а не паравая машына і кампутар. Нямецкая філязофія (уключаючы марксізм) была аб Германіі ў складаны пэрыяд яе ўтварэньня; брытанскі эмпірызм быў аб Англа-Брытаніі часоў фрытрэдэрства і першапачатковай індустрыйнай гегемоніі; амэрыканскі прагматызм быў аб экспансіі амэрыканскай дэмакратыі пасьля сканчэньня засваеньня свабодных земляў на Захадзе; францускі экзыстэнцыялізм быў праявою тупіка рэспубліканізму ўзору 1789 г. пасьля паразаў XX ст. і г. д. Філязофія, якая разумецца ў гэтым сэнсе, ніколі ня мела сваім прадметам індустрыялізацыю, але хутчэй спэцыфічныя і глыбока лякальныя структуры, якія былі прыведзены ў замяшальніцтва і атрымалі выклік мадэрнізацыяй і ethnies, што прыйшлі ім на зьмену” (23). З гэтымі развагамі Т. Нэйрна мы цалкам згодныя, дадаўшы да іх толькі тое, што так адбываецца ня толькі зь філязофіяй, але літаральна з усімі відамі гуманітарнай і грамадзкай веды, якія, нягледзячы на ўвесь унівэрсалізм, заяўлены навукоўцамі, у аснове сваёй заўсёды канкрэтныя, а значыць нацыянальныя. Агульначалавечыя каштоўнасьці не існуюць у выглядзе абстрактных і адарваных ад рэальнага сьвету ісьцінаў. Яны выяўляюцца праз

шматстайнасьць культурных формаў, а прызнаньне самой гэтай шмастайнасьці зьяўляецца важнейшай і неаспрэчнай агульначалавечай каштоўнасьцю.

Параўнальны аналіз асноўных сучасных канцэпцыяў узьнікненьня нацыяналізму дазваляе нам зрабіць некаторыя высновы. Перш за ўсё, мы павінны дакладна ўсьведамляць, што гаворка ідзе аб асноўных тэндэнцыях, якія пераважаюць на тых альбо іншых этапах разьвіцьця чалавечай супольнасьці. Магчымасьці ўзьнікненьня нацыяналізму, якія паўсталі ў аграрную эпоху, былі, па вялікаму рахунку, толькі патэнцыйнымі магчымасьцямі і ім для сваёй актуалізацыі (пераўтварэньня з існуючых у сьвеце платонаўскіх “абстрактных чыстых формаў” у рэальныя ідэі, здольныя мяняць сацыяльнае і палітычнае асяродзьдзе) была неабходнай адпаведная запатрабаванасьць з боку грамадзтва. Гэта азначае, што нацыяналізм мог выступаць і зрэдку выступаў у выглядзе тэрэтычных разважаньняў некаторых мысьляроў аграрнай эпохі, але ягонае сапраўднае існаваньне як палітычнага прынцыпу і мэтанакіраванай барацьбы за нацыянальную ідэю магло быць толькі выключэньнем з агульнага правіла, як у выпадку са Старажытным Ізраілем, які на думку некаторых навукоўцаў, шчыльна падыйшоў да стварэньня нацыянальнай дзяржавы. Тут варта ўзгадаць, што нацыяналізм адрозьніваецца ад патрыятызму – пачуцьця любові да Радзімы, якой можа быць і дэмакратычны горад-дзяржава, і дэспатычная імперыя, і патрыярхальная лякальная супольнасьць. У адрозьненьне ад нацыяналізму, патрыятызм не патрабуе каб палітычныя межы краіны супадалі з культурнымі і каб улада абавязкова знаходзілася ў руках той этнічнай супольнасьці, да якой належыць большасьць падуладных. Ён зьліваецца з нацыяналізмам толькі тады, калі апошні ўжо засьведчыў сваё існаваньне.

Аналягічным чынам, мы можам сказаць і пра індустрыяльную эпоху. Яна ўсімі сваімі характэрнымі матэрыяльна-эканамічнымі рысамі і духоўным абліччам зрабіла нацыяналізм ня толькі магчымым, але і эфектыўным спосабам ажыцьцяўленьня палітыкі, але гэта не азначае, што абсалютна кожны народ, што апынуўся на гэтай прыступцы разьвіцьця, ў стане скарыстацца з існуючых перадумоваў і стварыць магутны нацыянальны рух, якому наканавана перамагчы ў барацьбе за ўладу. Многае залежыць ад так званага суб’ектыўнага фактару, волі да прыналежнасьці народа і творчай актыўнасьці духоўнай і палітычнай эліты краіны. Часьцяком гэтыя рэчы адсутнічаюць, а прысутнічае неспрыяльны зьнешні ўціск, які штучна затрымлівае разьвіцьця нацыянальнай самасьвядомасьці. Такой, на вялікі жаль, зьяўляецца сытуацыя ў цяперашняй Беларусі. Ня гледзячы на атрыманьне фармальнай незалежнасьці ў 1991 г., яна так і не зрабілася ў поўным сэнсе гэтага слова нацыянальнай дзяржавай, ня стала родным домам для беларускай мовы і культуры, не забясьпечыла нармальныя ўмовы для разьвіцьця нацыянальнай адукацыі і СМІ, не гарантавала суверэнітэт і дэмакратычнае волевыяўленьне народу і г.д. Больш за

тое, кіраўніцтва гэтай дзяржавы імкнецца да здачы незалежнасці, адмовы ад самастойнасці і выкарыстоўвае любыя магчымасці для вяртаньня ў страчаную імперыю. Посткаляніяльная сьвядомасьць большасьці насельніцтва тут праяўляецца ня толькі ў расчараваньні і "ўцёках ад свабоды", але і ў пасыўна-паслухмянай абыякавасьці большасьці да свайго лёсу і лёсу сваіх дзяцей, якіх цягнуць зноў у расійскую турму народаў.

Па-другое, аддаючы належнае аргумэнтам "прэмадэрнізму", мы ня можам пагадзіцца зь ім у галоўным вывадзе: сьцьверджаньні аб унівэрсальнасьці нацыяў і нацыянальных дзяржаваў. Падзяляючы многія крытычныя заўвагі ў адрас канцэпцыі мадэрнізацыі, і перш за ўсё, думку аб перабольшваньні ім ўплыву сацыяльна-эканамічных фактараў на ўзьнікненьне нацыяналізму мы, тым ня менш, цалкам згодныя з асноўнай тэзай гэтай канцэпцыі: арганізацыя і культура, як унівэрсальныя атрыбуты чалавечага грамадзтва, сынтэзуюць нацыяналізм у адказ на сукупнасьць матэрыяльных і духоўных патрэбаў людзей, якія ў поўным аб'ёме сфармаваліся толькі ў індустрыйную, сучасную эпоху. Гэты вывад дазваляе нам з аптымізмам глядзець у будучыню, аналізаваць поле ўзаемадзеяньня нацыяналізму і дэмакратыі, фармуляваць палітычныя задачы і дабівацца іхнага зьдзяйсьненьня. Палітычная праграма дэмакратычных сілаў Беларусі мусіць улічваць гэты фактар, як і тое, што каб дасягнуць посьпеху ў сваёй барацьбе, яны павінны добра разумець чарговасьць задачаў, вырашэньне якіх можа прывесьці да перамогі.

Па-трэцяе, галоўнай праблемай для нас зараз зьяўляецца палітычная. Толькі зьмяніўшы форму ўлады і адсунуўшы антынацыянальны рэжым ад кіраваньня, можна ў сур'ёз казаць пра палітыку культурнага адраджэньня і беларусізацыю, якая тады будзе абапірацца на моц і аўтарытэт нацыянальнай дзяржавы, ейнай сыстэмы адукацыі і СМІ. Але каб вырашыць на сваю карысьць палітычнае пытаньне, адных палітычным мэтадаў барацьбы не дастаткова. Дэмакраты непазьбежна мусяць улічваць эканамічную і сацыяльную незадаволенасьць рэжымам, той большасьці беларускага насельніцтва, што не зьяўляецца нацыянальна сьвядомай ягонай часткай. Таму тактычная задача апазыцыі, на нашую думку, павінна палягаць у тым, каб праз высоўваньне зразумелых простым людзям сацыяльна-эканамічных лёзунгаў, прыцягнуць на свой бок максымальную колькасьць прыхільнікаў, нейтралізаваць тых, хто хістаецца і зрабіць стаўку на перамогу ў будучых прэзідэнцкіх выбарах. Такім чынам можна нацыянальную ідэю ў Беларусі вывесьці са стану патэнцыйна існуючай і пераўтварыць у актуальную і рэальна дзеючую.

Заўвагі

1 Ernest Gellner, Nationalism.— N.Y.: New York University Press, 1997.— P. 10.
2 See:E. Kedourie, Nationalism. 4-th expanded edition. – Oxford: Blackwell, 1993.
3 Benedict Anderson, Imagined Communities: Reflections on the Origion and Spread of Nationalism.— London:Verso, 1991.— P. 141.
4 Ernest Gellner, Nationalism.— PP. 10—11.
5 See: Ernest Gellner, Nationalism .— P. 2.
6 Ibid,— PP. 11—12.
7 Ernest Gellner, Nationalism,— P. 13
8 Huntington S.P, Political Order in Changing Societies.—New Haven &London: Yale University Press, 1968.— P. 32.
9 T. Nairn, Faces of Nationalism. Janus Revisited.— P. 9.
10 D. Akerson, Conor: A Biography of Conor Cruise O'Brien.— Ithaka, 1994. – P. 5.
11 T. Nairn, Faces of Nationalism. Janus Revisited.— P. 16.
12 Ernest Gellner, Nationalism,— P. 16.
13 Платон, Государство в кн: Платон, Филеб, Государство, Тимей, Критий.—М: Мысль, 1999,— С. 248.
14 Гл: Карл Поппер, Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона.—М: Феникс, 1992.
15 Ernest Gellner, Nationalism,— P. 21.
16 Энтані Сміт, Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі,— СС. 178—180.
17 Ernest Gellner, Nationalism.— P. 24.
18 Ibid.,— P. 26.
19 Ernest Gellner, Nations and Nationalism: New Perspectives on the Past.— P. 36.
20 Ibid.,— PP. 37—38.
21 Ibid.,— P. 55.
22 T. Nairn, Faces of Nationalism. Janus Revisited.— P. 6.
23 Ibid.,— P. 17.

Антон Слонимский,
кандидат экономических наук

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПРЕПЯТСТВИЯ В РАЗВИТИИ МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ БЕЛАРУСИ

(*результаты социологического опроса*)

Введение

Одной из важнейших задач, стоящих перед странами с переходной экономикой является создание и развитие сектора малого бизнеса. Среди многих ролей малых фирм в экономике можно отметить:

• создание рабочих мест и, тем самым, снижение пресса безработицы в результате рыночной перестройки;

• вовлечение приватизированных предприятий в активную экономическую деятельность;

• вклад в расширение диверсифицированной экономической структуры, наряду с большими и средними предприятиями;

• вклад в экономическую активность путем стимулирования деятельности экспортирующих предприятий и импортозаменяющих предприятий;

• усиление инновационного потенциала экономики.

Кроме этих экономических влияний развитие сектора малого бизнеса вызывает появление и рост среднего класса – одного из основных факторов необратимости процесса перехода к рыночной экономике и демократическому обществу.

Исследование было проведено в 1997—1998 гг. как составная часть проекта TASIC ACE T95-4139R “Выявление потребностей малых предприятий Украины, Беларуси и Молдовы для разработки программ поддержки на национальном и региональном уровнях” ввиду настоятельной необходимости улучшения перспектив развития малых предприятий в этих странах с переходной экономикой. Его результаты должны дать и ближайшие ориентиры необходимых мер по поддержке МП.

Анкетный опрос руководителей малых предприятий (в некоторых случаях их заместителей либо функциональных менеджеров) проводился методом непосредственного интервьюирования респондентов. Для выявления потребностей предприятий на разных фазах их развития опрашивались руководители зрелых (срок деятельности более двух лет), молодых (срок работы от 6 месяцев до 1 года) предприятий и руководители предприятий – “стартеров” (время деятельности до 6 месяцев). Для изучения причин прекращения деятельности опрашивались руководители закрывшихся предприятий. Исследования проблем развития малого бизнеса проводилось в двух регионах республики: в центре деловой активности – столице страны г. Минске и в одном из относительно неблагополучных для развития предпринимательства регионе (области) определенном на основе анализа макроэкономических и других показателей развития его экономики в целом и малого бизнеса в частности.

Опрос проводился по двум основным блокам вопросов. В рамках первого блока опроса ставилась задача составить общее представление об экономическом положении предприятий и общей стратегии их руководства; выявлении изменений, которые происходили в формах собственности малых предприятий и источниках их финансирования; определении основных производственных проблем и целей развития предприятий. Второй блок вопросов в исследовании был связан с определением потребностей МП в поддержке, оценкой существующих организаций и возможностей поддержки.

1. Общие характеристики малых предприятий

Малое предпринимательство в нашей республике как самостоятельное социально – экономическое явление существует около 10 лет. Процесс самоопределения малого предпринимательства как сектора экономики страны и самих предпринимателей как общественного слоя происходит на наших глазах с 1987 г. – начала кооперативного движения.

1.1. Начало и прекращение деятельности МП

Анализ ответов, связанный с определением времени создания исследуемых МП, показал, что процесс создания опрошенных МП начался еще в 1988 году (1,2%), постепенно количественно увеличиваясь (в 1989—1990гг. соответственно 4,2% и 4,8%). Наиболее благоприятными для открытия МП, судя по данным опроса, отражающим их количественный рост, были 1991—1993 гг., когда почти половина (42,9%) обследованных МП начала свою фактическую деятельность. В этот период, ежегодно открывалось по 14,3% предприятий. В течение 1994—1996 гг. начали работу еще треть (31,5%) исследуемых предприятий (1994г. – 10,7%; 1995г. – 10,1%;1996г. – 10,7%). Еще для 14,9 % МП началом их деятельности стал 1997г. В своем большинстве (79,5%) – это

были вновь создаваемые предприятия. К числу перерегистрировавшихся отнесли себя 10,8% МП; к изменившим юридический статус – 7,8%; еще 1,2% отметили факт своего выделения из крупного предприятия.

Опрос руководителей прекративших (де-факто или де-юре) свою деятельность предприятий показал, что 5% этих предприятий прекратили свою фактическую деятельность в 1991 году, 5% – в 1994 году, 10% – в1995 году, 50% – в 1996 году и 30% в 1997 году. Закрывались в основном зрелые предприятия. При этом в возрасте до 2 лет прекратили деятельность 5% опрошенных предприятий, 10% – в возрасте от 2 до 3 лет, 35% – в возрасте 3–4 года, 15% – в возрасте 4–5 лет и 35% – в возрасте свыше 5 лет.

Половина опрошенных руководителей прекративших деятельность МП оформили юридическое закрытие предприятия, столько же – нет. 70% респондентов считают прекращение деятельности своих МП вынужденным и только 30% – сознательным.

В качестве основной причины прекращения деятельности была названа финансовая (57%), обусловленная как внешними воздействиями (30%) (инфляция, налоги, высокие ставки кредита и др.), так и внутренними проблемами (27%) (падение платежеспособности и др.). 15% опрошенных считают главной причиной прекращения деятельности своих предприятий собственные просчеты и ошибки, еще 11% – нарушение партнерских обязательств. Среди других названных причин, самой весомой является кадровая проблема – 9%, отмечены так же такие причины как смена места жительства владельца предприятия (6%) и трудности с производственными помещениями (2%).

1.2. Постоянный и временный персонал

Сопоставление данных, отражающих динамику численности постоянного персонала (ПП), показало, что на этапе старта наиболее оптимальной является численность персонала в 3–5 человек (33,9%), 6–8 человек (20,8%) и 11–15 человек (12,6%). Дальнейшее функционирование предприятий сопровождалось ростом их численности, что привело в 1997—1998 гг. к увеличению удельного веса действующих предприятий с численностью 21–25 человек и 31–40 человек. Детализируя ответы на вопрос об изменении численности ПП, можно выделить следующие наиболее распространенные количественные составы фирм в разные фазы их существования:

1) на момент создания фирмы на треть (33,9%) состояли из 3 -5 человек; пятая их часть (20,8%) имела ПП 6–8 человек и в 12,6% фирм насчитывала 11–15 человек.

2) по состоянию на май 1997г. ситуация в основном не меняется: количественный состав “ плавно растекался” в процентном отношении от 3–5 человек до 11–15 человек. Однако, следует отметить небольшой рост предприятий с численностью ПП в 21–25 и 31–40 человек; появление предприятий численностью ПП в 71–80 человек

и в 81–90 человек. То есть можно говорить, что наметилась положительная тенденция расширения численного персонала малых предприятий;

3) данные о численном составе ПП по состоянию на май 1998г. показали начало обратной тенденции – снижения количества работающих: сокращается количество крупных (70–100 человек) фирм и наблюдается пока еще небольшой рост мелких предприятий с ПП в 3–8 человек. Таким образом, в целом можно говорить о наметившейся тенденции уменьшения количественного состава ПП фирм.

В процессе привлечения временного персонала (ВП) можно выделить несколько характеристик: а) на момент создания предприятия наиболее предпочтительным является приглашение к временному сотрудничеству 1–5 человек (41,1%); б) исходя из данных исследования, наиболее оптимальным количественным составом ВП является группа до 10 человек. Сопоставление полученных данных показало, что 1998г. внес небольшие коррективы в процесс привлечения ВП путем увеличения (правда, пока незначительного) их количества в группах 16–20 человек и 41–50 человек.

Можно предположить взаимодействие двух выявленных процессов, т.е. уменьшение (скорее всего – вынужденное, учитывая экономико-политическую ситуацию в республике) числа МП привело к увеличению количества привлекаемых работников. В итоге складывается благоприятная обстановка для нерегистрируемой занятости (самозанятости, широкого использования совместительства, выполнения работ по договорам).

Наметившаяся негативная динамика численности малых предприятий и занятых на них работников – форма проявления двуединой комплексной проблемы белорусского малого предпринимательства: ослабления жизнеспособности малых предприятий (т.е. роста уровня их “смертности”) и падения уровня привлекательности открытия собственного дела (т.е. снижение уровня “рождаемости” малых фирм). Дальнейшее развитие ситуации в этом направлении на фоне пассивности властей может привести в скором времени к сужению малого сектора экономики, а в последующем вообще к падению его до критического минимума.

1.3. Юридические формы. Источники финансирования и инвестирования

Наиболее распространенной формой среди опрошенных малых фирм являлось общество с ограниченной ответственностью: чуть меньше половины (49,1%) исследуемых МП отнесли себя к данной юридической форме. Еще 9,6% предприятий отнесли себя к индивидуальному предприятию; 5,4% – к товариществу; 4,8% – к закрытому акционерному обществу (ЗАО). Еще 28,7% исследуемых МП отнесли себя к разряду “ иной юридической формы”.

Группа вопросов по проблемам определения источников первоначального капитала для старта предприятия и в период его развития показала значительную ограниченность привлекаемых для становления МП средств.

Стартовый капитал может быть связан с кредитованием, приватизационными чеками, средствами государственного финансирования, собственными сбережениями. Кредитный источник практически закрыт для малых предприятий высокими процентами за его использование и нежеланием коммерческих банков инвестировать ресурсы в МП из-за высокого риска и отсутствия требующихся гарантий возвратности. Чековая приватизация и государственная финансовая поддержка не оправдали, как показал опрос, возлагавшихся на них надежд предпринимателей.

Несмотря на то, что такой источник как собственные сбережения был обесценен инфляцией, он оказался единственно значимым при формировании как первоначального капитала для открытия фирм, так и для деятельности зрелых предприятий. Более того, для 73,1% малых предприятий личный капитал (в виде собственных сбережений) был единственным источником на старте. Только 8,9% руководителей МП отметили, что они не использовали личный капитал при открытии предприятия. Аналогичная ситуация складывается и на этапе функционирования и расширения бизнеса, для чего опять же единственным финансовым источником для 80,3% МП является полученная прибыль предприятия. В остальных случаях собственные сбережения также обязательно задействованы, отличие их использования состоит только в процентном сочетании с другими финансовыми источниками. Среди последних на старте МП на долю капитала госпредприятий приходится 9% (за последний год деятельности – 1,8%); местных субсидий – 3,6% (за последний год работы – 2,4%); местных партнеров – 3% (за последний год – 0,6%); кредитов коммерческих банков соответственно 7,7% и 1,8%; западных кредитных линий соответственно 1,2% и 3%; родственников – 9% и 0% привлекаемых средств.

Следовательно, стартовый капитал МП формировался преимущественно за счет личных сбережений. На этапе создания МП привлекались (хотя и в минимальной степени) и другие источники капитала. Процесс развития МП принес изменения в структуру источников инвестирования путем увеличения доли собственных сбережений и западных кредитных линий (последних однако всего лишь на 1,8%). Доля всех остальных выше перечисленных инвестиционных источников резко сократилась.

Льготных кредитов все обследованные предприятия в рассматриваемые периоды времени (на старте или в последние 12 месяцев своей деятельности) не получали.

На вопрос "Обращались ли Вы за внешней (вне предприятия) финансовой поддержкой с момента начала деятельности 45,8% руководителей МП ответили утвердительно, 54,2% – отрицательно. Важнейшая причина не обращения за поддержкой – отсутствие веры в успех (так считает почти треть респондентов – 30,4%). Не имели потребности в такой финансовой поддержке 18,5% опрошенных руководителей. Некоторая часть опрошенных, по их словам, не обращались за поддержкой так как: "старались обходиться собственными средствами; не хотели быть должниками; не доверяли банковской системе; не смогли бы выплатить высокие проценты за кредит".

Чуть больше трети (35,7%) обратившихся за поддержкой предполагали получить кредит; 7,1% – иную финансовую помощь, выражающуюся, по словам респондентов, в кредитах "из рук в руки"; в займах у партнеров; отсрочках платежей; поисках инвесторов за границей.

Четверть руководителей (25,6%) малых предприятий, обращавшихся за поддержкой, получили ее в полной мере, т.е. все, что запрашивали; потребности еще 7,7% респондентов были удовлетворены частично. Пятая часть респондентов (22%) предприняла попытку повторного обращения за финансовой поддержкой. В результате этого запросы 18,4% руководителей МП были удовлетворены полностью или частично.

В качестве основных трудностей во взаимоотношениях с банками мелкие предприятия называют: высокий процент по кредитам; требование залога имущества; нежелание банков кредитовать долгосрочные и среднесрочные инвестиции; нежелание (доходящее до уровня отказа) банкиров работать с малым бизнесом; длительность процедуры оформления.

Трудности взаимоотношений с банками побуждают представителей МП обращаться к неформальному рынку ссудных ресурсов или, во всяком случае, не пренебрегать его существованием. Характерно, что десятая часть опрошенных в той или иной мере пользовалась услугами этого рынка. По сути частью неформального рынка ссудных капиталов является одалживание денег у родственников и знакомых. Этим источником средств пользуется треть опрошенных.

В силу данных причин (конечно же, не единственных) сложилась и определенная структура видов собственности малых предприятий. Стопроцентная доля частной собственности МП характерна как на старте предприятия (79,8%), так и на этапе его функционирования (84,5%). Оставшаяся пятая часть распределилась в различных процентных отношениях с другими формами собственности; на долю государственной собственности в МП приходится 10,8% – на старте (в настоящее время – 7,8%); коммунальная собственность представлена соответственно 3,6% и 3%; иностранная – соответственно 6,0% и 5,4%. Среди всех обследованных предприятий только у 4,8% МП доля частной собственности была равна нулю (отсутствовала).

Проанализировав данную ситуацию мы можем говорить о том, что в ходе обследо-

вания были наиболее типичны частные малые предприятия, хотя смешанные формы собственности МП также были характерны для значительной части обследованных предприятий.

1.4. Эффективность (продуктивность) работы и цели малых предприятий

Оценка общего состояния дел на МП в разные периоды их деятельности (табл. 1) показывает, что наиболее успешно дела у них шли обычно через 6 месяцев после начала деятельности (44,3%); затем (через 2 года после начала деятельности) успешность деятельности нарушается: как успешное состояние дел в этот период квалифицируют 32,3% респондентов. Во время опроса (т.е. в середине лета 1998 г.) из общего числа ответивших на этот вопрос респондентов 33,4% считают свои дела успешными, почти половина опрошенных (47,6%) характеризуют их как удовлетворительные, 11,3% – как неудовлетворительные и 6,5% – как безнадежные.

Таблица 1

Общее состояние дел на МП в разные периоды их деятельности

Варианты ответов	Через 6 месяцев после начала деятельности,%	Через 2 года после начала деятельности,%	В настоящее время или перед закрытием предприятия, %
Очень успешные	6,6	4,8	3,0
Успешные	37,7	27,5	30,4
Удовлетворительные	34,1	31,2	47,6
Неудовлетворительные	6,6	5,4	11,3
Безнадежные	0,6	—	6,5
Затруднились ответить	14,4	31,1	1,2
Ответов, %	100,0	100,0	100,0

Данные опроса показывают, что больше половины обследованных предприятий успешно ведут свои дела, так как доходы превышают расходы. Пятая часть предприятий балансирует на паритете доходов и расходов, т.е. доходы покрывают, но не превышают расходы. Данные предприятия не имеют никаких собственных финансовых шансов на расширение и развитие дела. Убыточными в настоящее время считают себя 10,7% МП. Доля убыточных малых предприятий в настоящее время возросла в 2 раза по сравнению с периодом старта МП и в 3,5 раза с периодом двухлетнего развития МП. Доля предприятий с доходно-расходным паритетом в настоящее время также возросла в 1,3 раза по сравнению с периодом старта и в 2 раза по сравнению с двухлетним стажем развития МП.

Проанализируем финансовое положение тех МП, которые отметили, что их доходы превышают (превышали) расходы (табл. 2).

Таблица 2

Насколько доходы превышают (превышали) расходы

Превышение доходов над расходами	Через 6 мес. после начала деятельности	Через 2 года после начала деятельности	В настоящее время или перед закрытием предприятия
Доходы равны расходам, 0%	16,5	11,7	22,5
1–5%	7,8	6,0	9,5
6–9%	1,2	—	0,6
10%	4,2	4,2	13,1
15%	1,8	4,8	4,8
20%	4,8	6,5	6,0
25%	3,0	0,6	1,8
30%	6,5	3,0	3,0
40%	1,2	4,2	3,0
50%	4,8	5,4	1,2
60%	—	—	—
70%	0,6	0,6	—
80%	1,2	0,6	—
100%	2,4	1,2	—
150%	1,2	0,6	—
200%	0,6	—	—
300%	0,6	—	—
Нет данных	1,8	1,8	1,8
Не захотели дать ответ	20,8	33,9	11,3
Затруднились ответить	19,0	14,9	21,4
Ответов, %	100,0	100,0	100,0

Следует сразу отметить, что достаточно большая часть респондентов либо не захотели, либо затруднились ответить на этот вопрос. Так, 39,8% респондентов не смогли оценить финансовый успех в деятельности предприятия на старте; 48,8% – через 2 года; 32,7% – в настоящее время. Мнение отвечавших на данный вопрос свидетельствует о том, что после 6 месяцев работы у 7,8% МП прибыль составила до 5%; 6,5% МП имеет прибыль в 30%; 4,8% МП имеет прибыль в 20% и еще у 4,8% прибыль равна 50%. Прибыль от 60–100% имеют 4,2% предприятий; от 150–300% прибыли имеют 2,4% МП.

Почти аналогичная картина сложилась и с прибылью МП в процессе их деятельности: через 2 года после начала работы и в настоящее время. Единственное их отличие от этапа становления МП заключается в отсутствии предприятий, имеющих прибыли 200–300% (на двухлетнем этапе), а в настоящее время получаемая прибыль варьируется в рамках 5–50%. Ни один из руководителей исследуемых МП не отметил, что имеет сейчас прибыль свыше 50%.

Исходя из полученных данных, можно сделать вывод о существенном ухудшении к моменту опроса финансового положения сектора малых предприятий в целом.

Однако, несмотря на различные трудности, большинство (66,1%) предпринимателей настроены и в ближайший год стремиться к росту и развитию своего дела, хотя почти четверть опрошенных (23,8%) озабочены сохранением (выживанием) предприятия, 0,6% предполагают подготовку предприятия к продаже, остальные не имеют четкого мнения по оценке своей стратегической ориентации.

1.5. Социально – демографические характеристики руководителя МП

Важнейшая роль в организации, становлении и развитии бизнеса принадлежит личности предпринимателя. Попробуем, на основе данных исследования, схематично описать портрет руководителя МП.

Наиболее распространенным типом руководителя МП является: мужчина активного возраста (26–55 лет) с высшим образованием (85,3%). Женщины составляют пятую часть (19,8%) руководящего состава МП. Молодых (до 25 лет) руководителей – 8,3%; старше 55 лет – 6,0%.

Важнейшим мотивом занятия бизнесом доя половины предпринимателей (54,8%) является возможность независимой, самостоятельной работы и стремление обеспечить нормальный заработок (43,5%). Большое значение для четверти предпринимателей играет стремление реализовать свои способности, самоутвердиться и предпринимательство дает им реальную возможность осуществления своих устремлений. Отсутствие перспектив на предыдущей работе выступило мотивом для занятия бизнесом у 16,7% предпринимателей. Причины личностного характера дополняются и другими: стремлением удовлетворить потребности людей в услугах (продукции) – 17,3%; достичь общественного признания, повысив свой социальный статус – 5,4%.

Пятая часть опрошенных руководителей является владельцами (совладельцами) и других предприятий : одного – 17,3% ; двух – 2,4% ; трех – 0,6% ; четырех – 0,5%. Прежде чем открыть свое дело, треть будущих руководителей работала в государственной производственной сфере, еще треть – в государственной непроизводственной сфере, пятая часть – в частном бизнесе других владельцев.

1.6. Характеристика управления на малом предприятии

Прежде чем начать работать на своем предприятии 73,8% руководителей МП уже имели опыт управленческой работы, многие (25,6%) – не имели такого опыта, или не смогли оценить его наличие (0,6%). Управленческий опыт руководители МП приобрели в основном на государственном предприятии (26,8%), в госучреждении (23,2%), частном предприятии (22,6%). Управленческий аппарат МП в основном состоит из 2–4 человек, все они, как правило, имеют управленческую квалификацию и опыт работы в другой фирме.

Учиться управлению, по словам респондентов следует постоянно: только 5,4% руководителей считают свою систему управления настолько отлаженной, что она не требует никаких улучшений. Однако, сущность предпринимательского поведения определяется прежде всего компонентами, позволяющими реализовывать решения и действия, которые обеспечивают достаточно высокий предпринимательский доход. А это, в свою очередь, требует новой информации, новых методов работы и т.д. Наибольшую необходимость, по мнению руководителей, улучшение управления требуется в направлении маркетинга (25,0%); планирования бизнеса (22,6%); производства (20,2%) и финансов (16,7%).

Осуществляя процесс планирования бизнеса, предприниматель понимает, что он функционирует в условиях ситуационных лимитов, ограничивающих его жизненное пространство и часто сводящих на нет рациональные калькуляции будущего, которое он пытается планировать. То есть предприниматель действует в ситуации постоянной борьбы, в системе возникающих и исчезающих проблем и парадоксальных ситуаций.

Сложность обстановки, в которой работает предприниматель, обостряет проблему кадров. В рамках этой проблемы руководителей в большей мере беспокоит недостаток профессиональных умений и навыков. Пятая часть опрошенных (22%) считают, что

данный факт в значительной степени ограничивает развитие бизнеса и 41,1% – в некоторой степени. Руководители частных предприятий не имеют особых проблем с текучестью кадров и с халатным отношением к работе (ибо сложившаяся экономическая ситуация на рынке труда дает все “козыри” в руки предпринимателя). Иное дело – профессионализм. Функционирование и развитие бизнеса немыслимо без профессионалов, но их не так уж и много на рынке труда, а неустойчивость самого института предпринимательства препятствует притоку постоянных высоко квалифицированных работников в этот сектор экономики.

Конечно же, руководители пытаются определенным способом решить кадровые проблемы путем повышения квалификации персонала (40,5%), изменением подходов к подбору персонала (21,4%), замены отдельных работников (20,8%), изменения условий труда (18,5%). Но следует отметить, что пятая часть (20,2%) руководителей и не пытались решать кадровые проблемы. Говоря о работе с персоналом отечественных предпринимателей, следует иметь в виду нашу ситуацию бизнеса. Лучше взять на работу “своего” или рекомендованного “своим”, чем приглашать специалиста по конкурсу. Подобная установка пустила крепкие корни. Люди, познакомившиеся на предыдущей работе, знают возможности друг друга, и это избавляет их от разочарования. Неопределенность правовой ситуации, в которой приходится действовать коммерческим организациям, требует безусловной надежности и доверительности в отношениях между сотрудниками. “Свой”, пусть и менее подготовленный – это все-таки член “клана”. “Чужой” – только партнер, с которым нужно устанавливать отношения на жесткой, но четко договорной основе.

Дефекты ориентации на “свойство” обычно вскоре начинают сказываться. Нанимателя и нанимаемого – “своего” связывают определенные ожидания и иллюзии, которые могут подвести обоих. “Свои” часто не оговаривают в деталях условия сотрудничества. Тот, кто берет на работу, ждет личной преданности и лояльности по отношению к фирме, а тот, кого берут, нередко считает, что ему будут предоставлены привилегии и прощение ошибок. Таким образом, деловые отношения в среде наших предпринимателей строятся все еще через личные связи и знакомства.

Возможно, дефект такого способа приема на работу, лежит в ряду причин, по которым происходит сокращение постоянного персонала малых предприятий и увеличение количества временных работников на выполнение конкретной работы на четких договорных основах.

1.7. Производственные проблемы

Не секрет, что ставший результатом приватизации “предел собственности” обогатил главным образом крупные хозяйственные образования. В секторе же малых предприятий в выигрыше оказались лишь те из них, что были рождены на основе государственных и муниципальных структур. Вновь созданные малые частные предприятия могут рассчитывать только на собственные производственные ресурсы. Как правило, они располагают устаревшим оборудованием с высокой степенью износа, что делает их продукцию и услуги неконкурентоспособными. О влиянии используемого оборудования на возможности предприятия увеличить объем выпускаемой продукции и ее реализации говорили 84,5% опрошенных руководителей. Отсутствие достаточных финансовых средств не позволяет оперативно проводить ремонт и замену оборудования и повышать его технический уровень, не говоря уже о закупке современной техники. Данный факт отметило 52,4% опрошенных руководителей; четверть респондентов (25%) отмечали отсутствие более современного оборудования на доступном рынке; на недостаток информированности указало еще 16,1%.

Несмотря на сложности с наличием нового и современного оборудования, только 27,5% предприятий не разрабатывали за последние два года какие-либо новые виды продукции или не совершенствовали выпускаемые виды. В последние два года стали выпускать новую продукцию 41,3% МП и еще 21,0% выпускают не только новую продукцию, но и усовершенствовали ее старые виды.

Данные изменения в выпускаемой продукции были произведены в основном без привлечения внешних средств, исключительно ресурсными силами самих фирмы. Только 9,0% МП налаживают выпуск новой или усовершенствование старой продукции путем покупки продукции других фирм; 7,8% путем сотрудничества со своими партнерами; 3,6% через взаимодействие с научными институтами, вузами. Лицензирование продуктов и технологий других фирм используют только 0,6% МП.

К числу первостепенных причин, препятствующих разработке новых видов продукции либо внесению изменений в старые, третья (36,9%) часть руководителей отнесла финансовые причины; пятая часть (21,4%) – отсутствие информации о потребностях в новых видах продукции; 19% – “неопределенность внешней среды”; 12% – отсутствие внешней технической поддержки; 10,8% – отсутствие необходимого оборудования; 10,1% – недостаток знаний у персонала о новых технологиях; 8,4% – трудности с получением лицензий на продукцию.

Таким образом, развитие малого предпринимательства немыслимо, как правило, без технического переоснащения этих малых предприятий. В условиях инвестиционного кризиса и крайне ограниченных возможностей государственного бюджета необходимо

максимально мобилизовать все резервы перехода малых предприятий к воспроизводству; налоговое и кредитное стимулирование; ускоренную амортизацию; систему лизинга машин и оборудования; конверсионные возможности; создание бизнес-инкубаторов, центров, технопарков, в том числе и на базе бывших закрытых военных городов; передачу малым предприятиям новых технологий.

Конечно же, технико-технологическая поддержка малого предпринимательства должна быть селективной. Предприятие, претендующее на такую поддержку, должно представить на конкурс бизнес-план характера. Еще один путь укрепления ресурсной базы МП – развитие лизинга.

1.8. Рынок и развитие рынка

Сопоставления опроса показывают, что деятельность МП, преимущественно ограничена местными рынками: областными городским (районными) и республиканским. Резко сокращается доля внешних рынков. Так, в течение 1997 г. по сравнению с 1996 г. приблизительно на 20% сократилась доля рынков СНГ, Центральной и Восточной Европы, Прибалтики, других стран мира. Учитывая их и так невысокий уровень, можно констатировать, что 92,2% опрошенных фирм не имели выхода на “дальние внешние рынки”; 87,4% – на рынки Центральной и Восточной Европы, включая и Прибалтику; 58,7% – на рынки СНГ.

В качестве препятствий к экспортированию продукции руководители назвали следующие (в порядке уменьшения значимости): отсутствие достаточно высокого инновативного продукта (18,6%); сложности проведения валютных операций (19,2%); налоговый пресс в стране (13,8%); отсутствие информации о зарубежных рынках (10,2%); отношение властей и бюрократические проблемы (8,4%). Интересно отметить, что почти незначимой (4,8%) оказалась такая причина как “относительно низкое качество продукции”.

Среди других причин отмечалась ненасыщенность внутреннего рынка республики, что делало лишними расходы на проникновение и завоевание других рынков. То есть малое предпринимательство считает на данном этапе в основном достаточным для себя внутренний рынок Беларуси. Данная позиция определяется также и тем, что малое предпринимательство представляет самый многочисленный слой мелких собственников, которые в силу своей массовости в значительной степени (по своему уровню жизни и социальному положению) принадлежат к большинству населения, одновременно являясь как непосредственными производителями , так и потребителями широкого спектра товаров и услуг. Это вынуждает их в повседневной жизни к упрочению связей со своими постоянными и потенциальными клиентами из различных социальных групп, что и определяет общественное поведение представителей МП, основанное на прямой зависимости от местных и национальных интересов.

Однако, половина (50,6%) руководителей МП хотели бы в будущем заняться экспортом, либо увеличить его, еще пятая часть (22,6%) – также думают о проникновении на другие рынки. Только 23,2% опрошенных руководителей пока еще не заинтересованы в будущем экспорте своей продукции. Среди тех, кто заинтересован в экспорте наиболее предпочтительными считают для себя рынки СНГ (58,9%) и Центральной и Восточной Европы (21,4%).

Важное место в развитии малого бизнеса принадлежит информационному обеспечению о состоянии отечественных и зарубежных рынков. Данные опроса свидетельствуют о том, что наиболее распространенными источниками информации о состоянии рынка в стране в порядке убывания важности (весомости) источников являются: потребители, неформальные контакты с коллегами и бизнесменами, средства массовой информации, маркетинговые исследования; торговые ярмарки/выставки.

Структура важности информационных источников о состоянии зарубежных рынков несколько иная: чаще всего она добывается в результате посещения торговых ярмарок/выставок, при ознакомлении со специальной литературой, при неформальных контактах с коллегами-бизнесменами, из средств массовой информации.

Таким образом, информация о состоянии рынков у руководителей МП преимущественно субъективна, т.е. основана на личных контактах и т.д., а не базируется на специальных источниках информации (консультанты, агентства по поддержке бизнеса, торговые палаты и т.п.).

2. Потребности малых предприятий в поддержке и оценка существующих возможностей поддержки

2.1. Характерные трудности предприятий в различные периоды деятельности

Данные табл. 3 свидетельствуют, что наиболее острой проблемой в различные периоды деятельности МП является финансовая. А в настоящее время мы наблюдаем ее обострение: если на стадии становления бизнеса 38,1% руководителей назвали в качестве главной трудности – финансы, то на данном этапе так считают уже 47,6%.

Таблица 3

Наиболее значимые трудности (проблемы) предприятий в различные периоды их деятельности

Варианты ответов	Через 6 мес. после начала деятельности			Через 2 года после начала деятельности			В настоящее время или перед закрытием		
	Первая по важности	Вторая по важности	Третья по важности	Первая по важности	Вторая по важности	Третья по важности	Первая по важности	Вторая по важности	Третья по важности
1. Финансы	38,1	17,9	6,0	32,7	19,4	3,6	47,6	23,8	6,0
2. Помещения	19,0	16,7	10,1	12,7	9,7	7,9	10,7	13,7	11,9
3. Оборудование	11,3	19,6	8,3	3,0	13,3	8,5	2,4	15,5	13,1
4. Кадры	6,0	9,5	12,5	2,4	4,8	9,7	2,4	8,3	3,6
5. Информация	1,2	6,5	12,5	3,6	5,5	7,3	4,2	9,5	17,9
6. Поиск рынка	7,7	8,3	19,6	13,5	12,1	16,4	24,4	19,6	22,0
7. Другая	0,6	1,2	0,6	1,2	0,6	—	8,3	—	1,2
Затруднились ответить	1,2	5,4	15,5	—	3,7	15,7	—	9,6	24,3
Не захотели ответить	14,9	14,9	14,9	30,9	30,9	30,9	—	—	—
Ответов, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Наиболее типичными “детскими трудностями”, т.е. болевыми точками на этапе становления были также трудности: с поиском и арендой помещений (19,0%); с закупкой необходимого оборудования (19,6%); с поиском рынка (19,6%); кадрового и информационного обеспечения (по 12,5%). В качестве других трудностей были названы: государственный рэкет и коррупция, бюрократия госаппарата.

В настоящее время, на стадии развития бизнеса, у предпринимателей на первый взгляд все те же проблемы: наиболее актуальны – финансы, поиск рынка, информационное обеспечение. Однако заметно еще большее обострение проблем (кроме отмеченной финансовой) поиска рынка (рост от старта от 7,7% до 24,4%), что свидетельствуют об усилении конкуренции, а также причин, препятствующих бизнесу, названных “другими” – с 0,6% до 8,3%, т.е. государственного рэкета, бюрократии, коррупции.

К разряду непосредственных факторов снижения жизнеспособности малых предприятий, руководители МП отнесли: неблагоприятные условия (климат) для бизнеса

в РБ; отсутствие правовой защиты бизнеса; несоблюдение имеющегося законодательства; произвол властей; высокие налоги; некомпетентность чиновников; государственно-чиновничий террор.

Рассмотрим отдельно по причине сильного влияния на него местных факторов вопрос трудностей, связанных с арендой помещений (табл. 4).

Таблица 4

Трудности МП, связанные с поиском и арендой помещений.

Варианты ответов	Информация о помещениях и их характеристика	Слишком высокая стоимость	Оформление документов	Нет желаемых условий	Нет уверенности в неизменности правил пользования
Нет трудностей	84,5	23,8	74,4	46,5	23,2
Только для офисов	0,6	15,5	1,2	6,5	13,1
Только для производственных площадей	11,3	10,7	12,5	11,9	10,1
Для обоих случаев	3,6	50,0	11,9	35,1	53,6
Ответов, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Трудности, связанные с помещениями в большей степени заключаются в их слишком высокой стоимости (76,2%), отсутствии уверенности в неизменности правил пользования (76,8%), отсутствием желаемых условий (53,5%).

2.2. Потребность в поддержке и обращение за помощью

Итак, сложившееся социально-экономическое положение МП показывает, что без государственной поддержки и без собственно внутригруппового взаимодействия МП не всегда способно выжить. Ибо, как правило, любая постановка проблем, сопряженных с МП выходит на состояние, тенденции и задачи его государственной поддержки на всех ее структурных уровнях: республиканском и местном (областном, городском, районном). Необходимость такой поддержки определяется спецификой МП. В настоящее время только 5,4% руководителей МП заявили, что они не нуждаются в господдержке (табл. 5). Наиболее часто предприниматели испытывают потребность в поддержке по таким направлениям, как: юридические вопросы (18,0%), поиск источников финансирования (16,2%), налогам (12,6%), финансовому менеджменту (10,6%), бизнес – планированию (9,6%), обучению персонала (9,5%), улучшению рабочих площадей (7,7%). И, естественно, что целью их реального обращения – было решение вышеперечислен-

ных проблем. Наибольшее количество обратившихся за поддержкой (почти треть опрошенных – 30,5%) просили помощи по вопросам регистрации предприятия.

Таблица 5

Уровень потребности МП в государственной поддержке и степень обращаемости за такой поддержкой

Варианты ответов	Нужна поддержка			Обращались за помощью		
	Первая по важности	Вторая по важности	Третья по важности	Первая по важности	Вторая по важности	Третья по важности
0. Нет потребности в поддержке	5,4	4,8	4,8	3,0	4,2	3,6
1. Регистрация предприятия	5,4	1,2	0,6	30,5	2,4	7,7
2. Бизнес-планирование	9,6	3,6	1,8	3,6	4,2	2,4
3. Финансовый менеджмент	10,2	7,1	4,2	9,6	14,3	4,2
4. Налоги	12,6	11,3	6,5	9,0	13,1	13,1
5. Поиск источников финансирования	16,2	7,7	4,2	12,0	3,0	2,4
6. Юридические вопросы	18,0	15,5	11,9	16,8	25,0	10,7
7. Разработка нового вида продукции	3,0	0,6	1,8	1,2	1,8	0,6
8. Технические нововведения	1,2	4,2	3,0	—	1,2	—
9. Планирование производства	1,2	3,0	1,8	0,6	0,6	1,2
10. Информационные технологии	1,8	6,0	4,2	—	2,4	2,4
11. Продажи/маркетинг	4,2	6,0	4,2	1,8	3,0	4,2
12. Экспорт	—	1,8	5,4	—	2,4	1,8
13. Обучение персонала	4,2	4,2	9,5	5,4	6,0	10,7
14. Обучение менеджеров	2,4	2,4	6,0	1,2	2,4	4,2
15. Управление/контроль качества	—	4,2	3,0	—	—	—
16. Улучшение рабочих площадей	2,4	6,0	7,7	3,0	6,0	10,1
17. Другие вопросы поддержки	—	1,8	1,2	—	0,6	1,8
Не захотели ответить	2,2	5,0	6,0	0,6	2,6	3,6
Затруднились ответить	—	3,6	12,2	0,6	3,0	12,3
Нет данных	—	—	—	1,1	1,8	3,0
Ответов, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2.3. Оценка отношений к малому бизнесу населения, представителей властных и других организаций

Анализ представлений предпринимателей о реальном характере отношения со стороны государственных и других структур показан в табл. 6.

Таблица 6

Оценка отношений к предпринимателям со стороны населения, государственных и некоторых негосударственных органов.

Варианты ответов	Центральные органы власти	Местные органы власти	Профсоюзы	Союзы предпринимателей	Общественность (население)	Торговые палаты
1. Есть помехи	18,5	14,3	—	—	3,0	1,8
2. Нейтральное отношение	74,3	66,6	94,6	89,3	67,9	88,1
3. Позитивное отношение	6,0	16,7	4,2	8,3	28,5	6,5
4. Реальная помощь	1,2	2,4	1,2	2,4	0,6	3,0
Затруднились ответить	—	—	—	—	—	0,6
Ответов, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Данные таблицы свидетельствуют о преобладании нейтрального отношения со стороны всех представленных в таблице органов власти к предпринимательству. Однако настораживает факт преимущественно нейтрального отношения к малому бизнесу со стороны органов, которые должны оказывать реальную помощь этому сектору экономики. Это такие органы, как: профсоюзы (нейтральность отношения 94,6%); союзы предпринимателей (89,3%); торговые палаты (88,1%). Изменилось, по мнению опрошенных, с момента зарождения современного предпринимательства (вспоминаются кооперативные формы предпринимательства конца 80-х – начала 90-х годов) и отношение к малому бизнесу населения: 67,9% характеризуются нейтральным и 28,5% – позитивным отношениями.

Центральные органы власти в большей степени характеризуются более нейтральным отношением к предпринимательству, чем местные. Так, 74,3% опрошенных отмечает, что не чувствует ни помощи, ни противодействия со стороны центральных органов власти, 18,5% считают, что государство оказывает им противодействие и создает препятствия в их работе и лишь 6,0% указали на позитивное отношение и 1,2% – на

реальную помощь и поддержку центральных властей. Со стороны местных органов власти наблюдается в большей степени позитивное отношение (16,7%), несколько большее (2,4%) оказание реальной помощи. Но, 14,3% респондентов отметили, что местные органы создают им препятствия в работе.

Анализируя конкретные примеры респондентов о реальной помощи или помехах, полученных малыми предприятиями, необходимо отметить, что реальная помощь оказывалась: Фондом финансовой поддержки предпринимательства путем предоставления оборудования для работы, и помощи в обучении персонала; Торговой палатой Беларуси – предоставлением информации о рынках сбыта, потенциальных конкурентах на рынке; Торговой палатой г. Бонна и технопарком Белгосуниверситета – консультациями; местными органами власти – помощью в перерегистрации МП; Министерством внешнеэкономических связей Беларуси – консультациями по внешнеторговым сделкам; Белорусской ассоциацией туризма – проведением семинаров; союзами предпринимателей – бесплатными консультациями.

В качестве же препятствий в работе назывались: проблемы с арендой, создаваемые местными органами власти; методы проведения экспертизы продукции торговой палатой; введение центральными органами власти лицензирования отдельных видов деятельности; трудности (граничащие подчас с невозможностью) с проведением валютных операций; несовершенство законодательства по частному бизнесу и его непостоянство; налоговый пресс; трудности, создаваемые центральными органами власти, с экспортом продукции; государственный рэкет; отсутствие равных прав у негосударственных предприятий по сравнению с государственными; несоблюдение законов чиновниками; перерегистрации; неблагоприятное таможенное законодательство и его частые изменения; произвол чиновников исполкомов и налоговых инспекций.

Полученные данные говорят о том, что несмотря на преобладание нейтрального отношения со стороны государственных и местных органов власти, предприниматели чаще всего воспринимают “нейтральность” как отчуждение от их проблем, что приводит к отсутствию решения имеющихся и возникающих проблем, а следовательно, к тихому противодействию. Таким образом, можно говорить об определенном расхождении между социальными ожиданиями предпринимателей и их реализацией властями. Это расхождение является одной из причин низких оценок предпринимателями отношения к ним со стороны органов власти. Результаты опроса показывают, что у предпринимателей формируется устойчивый отрицательный образ чиновника. Его отличительные черты: равнодушие к нуждам и интересам предпринимателей, корыстолюбие, зависть, предвзятое отношение к предпринимателям как к преступникам и мошенникам.

2.4. Оценка эффективности работы организаций поддержки малого бизнеса

Сопоставление данных табл. 7 показывает, что наиболее часто предприниматели обращаются за помощью по поводу аренды помещений (91,1%) и считают их полезными 88,1%, в банковские структуры (76,8%) и считают полученные при этом услуги полезными 70,2%; в налоговые инспекции (72,0 %), но считают их полезными 53,6%; в подразделения местных органов власти (65.5 %) и считают их полезными 48,8%; в юридические фирмы (64,9%), считая их полезными 60,7%; в справочно-информационные службы (54,2%), при этом отмечают их полезность 47%; в бизнес-школы (48,2%) и считают их полезными 47%; по поводу аренды, проката, лизинга оборудования (39,9%) и считают организации, предоставляющие такие услуги, полезными 36,9%.

Таблица 7

Эффективность работы организаций, поддерживающих МП.

	Знакомы с работой					Оценка работы				
	0 –не знаю, что они есть	1 –знаю, но необращался	2 –обращался за помощью	Затруднились ответить	Ответов, %	0 –никакой пользы	1 –полезны	2 –очень полезны	Затруднились ответить	Ответов, %
1. Подразделения местных органов власти	0,6	33,9	65,5	—	100,0	17,9	47,6	1,2	33,3	100,0
2. Справочно-информационные службы	1,2	44,6	54,2	—	100,0	8,3	38,1	8,9	44,7	100,0
3. Юридические фирмы	—	35,1	64,9	—	100,0	3,6	49,4	11,3	35,7	100,0
4. Бизнес-школы	1,8	50,0	48,2	—	100,0	4,2	36,3	10,7	48,8	100,0
5. Банки	—	23,2	76,8	—	100,0	6,0	58,9	11,3	23,8	100,0
6. Финансовые фонды	4,2	76,8	19,0	—	100,0	8,3	9,5	3,6	78,6	100,0
7. Налоговые инспекции	—	27,4	72,0	0,6	100,0	18,5	51,2	2,4	27,9	100,0
8. Аренда, прокат, лизинг оборудования	0,6	59,5	39,9	—	100,0	3,0	29,8	7,1	60,1	100,0
9. Аренда помещения	—	8,3	91,1	0,6	100,0	1,8	80,4	7,7	10,1	100,0
10. Бизнес-центры	14,9	75,0	10,1	—	100,0	2,4	83,8	1,2	12,6	100,0
11. Союзы предпринимателей	0,6	69,0	28,6	1,8	100,0	13,1	15,5	3,0	68,4	100,0
12. Торговые палаты	1,2	70,8	28,0	—	100	5,4	20,8	2,4	71,4	100,0

Только чуть более четверти опрошенных (28,6%) обращались за помощью в союзы предпринимателей (но считают их полезными только 18,5%) и в торговые палаты – 28%, причем 23,2% респондентов считают их полезными. За помощью в бизнес-центры обращалось только 10,1% респондентов и 85,0% – считают их полезными. В тоже время 14,9% респондентов даже не знают о существовании бизнес-центров.

Довольно низкую оценку полезности дали руководители МП подразделениям местных органов власти: 17,9% респондентов считают их бесполезными. Еще больше – 18,5% считают бесполезными налоговые инспекции.

Следует отметить, что оценку полезности тех или других структур давали только те респонденты, которые обращались к ним за помощью.

Почему же в отдельных случаях, когда была потребность в поддержке и руководители МП знали о соответствующих организациях поддержки, но все равно не обращались к ним за помощью? Треть опрошенных (38,0%) не обращались по причине низкого качества услуг; 28,9% – из-за высоких цен и 10,8% – по другим причинам, таким как: "рассчитывали на свои знания; старались справиться самостоятельно; не верили в успех; по инерции, так как отсутствует навык бизнес-консультирования".

2.5. Программы поддержки предпринимательства

Анализ состояния дел на малых предприятиях показывает, что предпринимательство нуждается не просто в поддержке государства, а в действенной государственной протекционистской политике. Что же знают опрошенные руководители МП о национальной и региональных программах поддержки предпринимательства?

Как показывают данные опроса, степени осведомленности о национальной и региональных программах отличаются незначительно (табл. 8):

Таблица 8

Осведомленность предпринимателей о государственных программах поддержки предпринимательства

Степень знакомства	С государственной программой	С региональной программой
1. Знаю, что такая программа есть, но не знаком с содержанием	44,6	42,3
2. Знаком с содержанием	27,4	21,4
3. Не знаком	27,4	35,1
4. Другой вариант	0,6	1,2
Ответов, %	100,0	100,0

Почти половина опрошенных слышали и знают о программах, но не знакомы с содержанием. Знакомы с содержанием мероприятий госпрограммы 27,4% и региональной – 21,4% опрошенных.

Важным фактором однако является не столько знакомство с программами, а эффективность реализации их мероприятий. А она то как раз и оценивается крайне низко (табл. 9).

Таблица 9

Оценка эффективности мероприятий государственной и региональных программ поддержки предпринимательства

Оценка эффективности	Госпрограмма	Региональная программа
1.Очень полезны	0,6	—
2. Полезны	14,3	8,3
3.Никакой пользы	26,2	26,2
4.Затруднились ответить	25,0	25,6
5.Не имеет отношения к нашему МП	33,9	39,9
Ответов, %	100,0	100,0

Как видно из данных таблицы четверть респондентов затруднились оценить степень полезности этих программ и еще более трети часть уверена, что к их бизнесу они не имеют отношения. Только 14,6% считает государственную и 8,3% – региональную программы полезными.

В рамках исследования выяснилось также мнение руководителей МП об эффективности уже имеющихся и подобных им программ вообще. Были получены следующие результаты: 9,5% считают, что они могут существенно повлиять на улучшение условий для предпринимательства; 39,3% – что могут оказать некоторое положительное влияние; 38,7% – думают, что они не окажут никакого практического влияния и 12,5% – затруднились ответить на этот вопрос.

2.6. Необходимые меры по улучшению условий развития МП

Существенное влияние на развитие МП по мнению их руководителей могут оказать такие меры как: ощутимое уменьшение налогов (95,8%), улучшение законодательства по малому предпринимательству (91,7%), получение финансовой поддержки на

приемлемых условиях (89,3%); улучшение отношения властей к малому бизнесу (81,5%); упрощение оформительских процедур (54,2%); создание легко доступной сети бизнес-услуг (54,8%). В отношении двух последних мер следует отметить также мнение еще 42,8% и 41,1% респондентов, указавших на возможность некоторого положительного влияния этих мер на развитие малого бизнеса в целом. Создание же условий для благоприятного становления и развития бизнеса в целом приведет к расширению возможностей и каждого отдельно взятого индивидуального бизнеса.

Выводы

Важным экономическим условием становления МП, которое во многом зависит от эффективности методов властного регулирования и контроля является наличие и степень развитости рынков факторов производства, таких как:

- рынок капитала (сейчас он находится в зачаточном состоянии, ограничен по набору используемых финансовых и инвестиционных инструментов, весьма неустойчив и серьезно искажен инфляционнми процессами и зависимостью от колебаний валютных курсов и общеэкономической конъюнктуры);
- рынок труда (сейчас он существует, но характеризуется региональными и структурными диспропорциями спроса и предложения);
- рынок инвестиционных товаров, включая землю и иные объекты недвижимости (он законодательно не отрегулирован, слабо ориентирован на потребности МП, монополизирован).

При этом имеется в виду не просто признание необходимости существования в стране этих рынков и наличие соответствующей инфраструктуры, обеспечивающей их эффективную работу, но и возможности доступа на них МП, повышение их роли в формировании спроса.

Суммируя все результаты опроса руководителей МП, можно сказать, что в нынешних условиях представители МП оказались в очень сложном положении, которое определяется рядом моментов. Важнейшими из них являются следующие:

1. Отсутствие идеологии проведения реформ, стержнем которой должны быть целостная государственная политика по отношению к предпринимательству и системный подход к решению его проблем. Малый бизнес сегодня развивается скорее не благодаря, а вопреки реально проводимой государственной политике;

2. Неурегулированность экономических отношений, которая не позволяет предпринимателям в полной мере пользоваться залоговым и гарантийным правом, привлекать кредиты и инвестиции, что приводит к свертыванию предпринимательской деятельности;

3. Нежелание государства видеть в предпринимателе равноправного субъекта экономических отношений, наиболее активного и подвижного участника процесса рыночных преобразований, который при минимальных собственных ресурсах обеспечивает высокую оборачиваемость капиталовложений. Мелкий собственник не имеет каких-либо существенных преимуществ в кредитно-финансовой и налоговой системах, в таможенной защите, испытывает различные препятствия и противодействия в развитии бизнеса, действует в необычайно сложных для выживания предпринимательства условиях. Для представителя малого бизнеса становится невыгодной какая-либо предпринимательская деятельность в сфере производства, и он во все в большей мере стремится утвердиться в торговле и посредничестве. Все это приводит к уменьшению количества действующих МП и сокращению занятости в этом секторе.

4. Пренебрежительное отношение со стороны государства к малому бизнесу как субъекту рыночных отношений имеет и другое негативное последствие: государство не защищает мелкого собственника и его имущество от преступного мира, оставляя его наедине с организованной преступностью. Поэтому он сам вынужден искать пути отлаживания своих отношений с преступным миром.

5. Сложными и противоречивыми являются отношения предпринимателей с местной властью. С одной стороны, предпринимательство становится естественной, объективной и надежной опорой властей в решении экономических проблем на местном уровне, что обеспечивает этому сектору некоторую поддержку. С другой стороны, малый бизнес на местном уровне оказывается в полной зависимости от аппарата в лице чиновничества. Неурегулированность правового положения государственного служащего позволяет чиновнику использовать свое служебное место для изъятия определенных финансовых и материальных средств у предпринимателей в обмен на выдачу тех или иных разрешительных документов, лично вторгаться в коммерческую деятельность на предпочтительных для себя условиях и т.д.

Вместе с тем, сектор МП в течение целого десятилетия продемонстрировал способность к выживанию и ведению бизнеса в постоянно эволюционирующей среде. Причина этого, видимо, заключается, прежде всего, в особом экономическом потенциале гибких МП, в предпринимательской энергии и мощной внутренней мотивации их основателей-владельцев. Важно и то, что не все трудности имеют место в каждом конкретном случае. Проблемы предпринимателей в разных сферах деятельности и даже в разных районах при наличии значительных общих бед все же весьма различны. Из этого можно сделать следующие предложения:

Предпочтителен региональный подход к оказанию поддержки МП. Совместно с районными и городскими администрациями необходимо разрабатывать индивидуаль-

ные программы содействия МП на местах. Залогом их успеха наряду с основной идеей этих программ, заключающейся в их направленности на устранение ущемления интересов предпринимателей, и разработкой конкретных поддерживающих мероприятий экономической политики, – является признание сектора малого бизнеса местной администрацией.

Для мероприятий по поддержке МП в первую очередь должны представлять интерес, в первую очередь, те предприниматели, которые сумели преодолеть некоторые из вышеназванных трудностей, т.е. усилия властей следует направить не столько на содействие созданию новых малых предприятий и увеличение их количества, сколько на улучшение перспектив развития уже существующих предприятий, то есть тех, которые уже накопили предпринимательский опыт и собственный капитал.

В целом же властям при разработке концепций оказания поддержки МП следовало бы делать акцент не на финансовую поддержку, а на создание возможностей для устранения ущемления интересов и проблем предпринимательства с помощью нефискальных мер. Таким образом можно не только способствовать развитию малого предпринимательства, по и повысить готовность западных государств и международных организаций к оказанию нашему предпринимательскому сектору финансовой помощи. Кроме того, среди отдельных мероприятий по содействию МП не следует забывать и о том, что реформирование крупных предприятий все еще является важным стратегическим резервом для развития отечественного малого бизнеса.

Леанід Лыч

ЗМАГАЎСЯ ЗА АЙЧЫНУ – СПАЧЫВАЕ НА ЧУЖЫНЕ

(Да 100-годдзя ад дня нараджэння Вінцэнта Жук-Грышкевіча)

Беларускі народ свята захоўвае ў памяці сваёй усіх тых слынных сыноў і дачок, якія ў самы адказны для Бацькаўшчыны час аддана служылі яе святым нацыянальным інтарэсам. На вялікае шчасце, лёс не абдзяліў нас такімі асобамі, дзякуючы чаму мы не скарыліся суровым выпрабаваннем часу, захавалі сваё нацыянальнае “я”.

Нарадзіўся Вінцэнт Жук-Грышкевіч 23 лютага 1903 года ў мястэчку Будслаў на Мядзельшчыне. Гэты куточак беларускай зямлі даў ёй шмат неардынарных людзей. Да таго як стаць шырока вядомым педагогам, літаратуразнаўцам, гісторыкам, культурным і палітычным дзеячом беларускае эміграцыі, В. Жук-Грышкевіч шмат і плённа працаваў над павышэннем свайго адукацыйнага ўзроўню.

Пер шая сусветная вайна не дала магчымасці працягнуць вучобу пасля заканчэння ў 1915 г. двухкласнага павятовага вучылішча. Але час марна не бавіў. Працуючы хатнім настаўнікам у вёсцы Васілеўшчына, разам са сваімі аднадумцамі стварыў на занятай кайзераўскімі войскамі тэрыторыі адну з першых беларускіх нацыянальных школ.

Чарговай прыступкай да больш высокай адукацыі стала вельмі прэстыжная ў нашай моладзі Віленская беларуская гімназія, якую скончыў у 1922 годзе. Далей быў філасофскі факультэт Карлавага універсітэта ў Празе.

Авалодванне навукамі ішло тут вельмі паспяхова. Знаходзіў час і для ўдзелу ў грамадска-культурным жыцці. У поўным аб’ёме праявіліся і публіцыстычныя здольнасці. Друкаваўся ў беларускамоўных часопісах і газетах: “Беларуская справа”, “Наша слова”, “Народны звон”, “Сям’я і Школа”, “Беларускі звон”, “Маладая Беларусь”. Пад час вучобы ў Празе далучыўся да навуковай дзейнасці: з’яўляўся актыўным сябрам аб’яднанняў “Навуковае таварыства”, “Беларускі вучыцельскі саюз”, “Таварыства беларускай школы”.

Пасля заканчэння ў 1926 годзе Карлавага ўніверсітэта вяртаецца ў родную Беларусь з цвёрдым намерам папоўніць шэрагі тых моцнай нацыянальнай арыентацыі педагогаў, што самаахвярна вядуць змаганне супраць дзяржаўнай палітыкі паланізацыі. В. Жук-Грышкевіча вельмі ветліва сустрэлі і з вялікай радасцю прынялі ў свой згуртаваны

калектыў педагогі Віленскай беларускай гімназіі, дзе давялося працаваць выкладчыкам гісторыі, беларускай мовы і літаратуры на працягу 1927—1937 гг.

Як толькі мог прышчапляў нацыянальныя ідэалы маладым пакаленням, працуючы раўналежна яшчэ выкладчыкам беларускай мовы ў Праваслаўнай духоўнай семінарыі і Вышэйшай школе палітычных навукаў у Вільні. З прыходам у верасні 1939 г. савецкіх войскаў у Вільню такіх шчыра адданых беларускай нацыянальнай ідэі педагогаў, як В. Жук-Грышкевіч, на добры лад трэба было б на руках насіць, вылучаць на самыя высокія пасады ў сістэме народнай адукацыі, якую савецкая ўлада мерылася карэнным чынам рэфармаваць. Атрымалася ж наадварот: ужо 30 верасня таго года яна зняволіла нашага героя ў сумнавядомую Лукішскую турму. Затым яго "гасцінна" сустракалі і давалі начлег падобнага роду ўстановы Беластока, Вілейкі, Мінска, Полацка, Оршы. І нарэшце апынуўся ў адным з лагераў далёкай і суровай Комі АССР.

З гэтага пекла выратавала прынятая неўзабаве пасля нападу Гітлера на СССР дамова, у адпаведнасці з якой усе польскія грамадзяне савецкіх лагераў і турмаў выпускаліся на волю. Гэтае права выкарыстаў і В. Жук-Грышкевіч. Аднак жыць у СССР не пажадаў. Уступіўшы ўвосень 1942 года ў 3-ю польскую дывізію стралкоў, дабраўся праз Іран, Ірак, Егіпет, Палестыну да Еўропы і браў удзел на баку саюзніцкіх войскаў у барацьбе з фашысцкай Германіяй, за што атрымаў чатыры англійскія медалі.

Пасля кароткатэрміновага знаходжання ў Італіі В. Жук-Грышкевіч у якасці краіны сталага жыхарства выбірае Англію, куды нямала з'ехалася беларусаў. Ён быў адным з заснавальнікаў утворанага ў 1946 годзе Згуртавання беларусаў Вялікай Брытаніі (ЗБВБ), галоўнай мэтай якога з'яўлялася нацыянальнае адраджэнне на Беларусі. Першым старшынёй ЗБВБ на працягу 1947—1948 гг. быў В. Жук-Грышкевіч. Побач з вырашэннем іншых неадкладных задач шмат намаганняў прыклаў да арганізацыі беларускага друку ў Англіі. Тут з 1946 г. пад яго рэдакцыяй сталі выходзіць часопіс "На шляху", а ў наступным годзе – "Беларус на чужыне". Выдаваліся і брашуры, аўтарам адной з іх на вельмі актуальную тэму – "Беларусь пад расійскай акупацыяй" (1949) – быў сам В. Жук-Грышкевіч.

З 1950 г. жыццё В. Жук-Грышкевіча звязана з Канадай (пасяліўся ў Таронта). Тут ён у 1952 г. абараніў доктарскую дысертацыю на тэму "Лірыка Янкі Купалы", прычым рэфераваў яе па-беларуску. Адбывалася гэтая падзея ў час, калі ўся нацыянальна свядомая частка нашай эміграцыі адзначала дзесятыя ўгодкі трагічнай гібелі народнага паэта Янкі Купалы. Дзякуючы сваім сістэматычным выступленням з лекцыямі перад рознымі слухачамі В. Жук-Грышкевіч хутка стаў вядомай у Канадзе асобай. Галоўнымі тэмамі яго выступленняў былі: беларускае нацыянальна-культурнае Адраджэнне канца XIX – пачатку XX стст., роля газеты "Наша Ніва" ў распаўсюджванні беларускай нацыянальнай

ідэі, месца Першага усебеларускага кангрэса 1917 года ў змаганні за нацыянальна-дзяржаўную незалежнасць, Беларуская Народная Рэспубліка як суверэннае дзяржаўнае ўтварэнне.

Як таленавітага прапагандыста і публіцыста В. Жук-Грышкевіча ў лютым 1954 года прызначаюць кіраўніком беларускай секцыі амерыканскай радыёстанцыі "Вызваленне", якая неўзабаве атрымала назву "Свабода". Працаваць давялося толькі трохі больш як два гады, але і за гэты час удалося падрыхтаваць і агучыць велізарную колькасць перадач, у якіх аб'ектыўна асвятлялася жыццё Беларусі ў далёкім і блізкім мінулым. Каму пашчасціла хоць фрагментарна пачуць тыя выступленні (глушылі іх на выдатна), той пачынаў намнога лепш разумець сутнасць антынацыянальнай палітыкі Масквы ў дачыненні да беларускага народа.

У красавіку 1956 года В. Жук-Грышкевіч ізноў у Канадзе, у якой пад той час паспеў утварыцца даволі моцны беларускі эміграцыйны асяродак. Як і многіх нацыянальных патрыётаў, яго непакоіла, што родная Беларусь, будучы палітычна бяспраўнай у складзе СССР з яго русіфікатарскім курсам, няспынна губляла сваё этнакультурнае аблічча.Прычым нішто так не раз'ядала яго, як дзейснасць пабудаваных на рускай культурнамоўнай аснове агульнаадукацыйных школ, прафесійна-тэхнічных вучэльняў, вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. Як добра дасведчаны ў гэтых пытаннях навуковец і педагог, грамадска-палітычны дзеяч В. Жук-Грышкевіч выкарыстоўваў любую магчымасць, каб давесці да ведама найперш за ўсё нашых эмігрантаў, а затым і сусветнай супольнасці пра антынацыянальную палітыку партыйных і савецкіх органаў БССР у сферы народнай адукацыі. Наяўнасць свядомай, мэтанакіраванай палітыкі русіфікацыі адукацыі і выхавання маладых пакаленняў беларускага народа абгрунтоўваў тым, што ўжо ў 60-х гадах у сталіцы рэспублікі практычна не існавала аніводнай чыста нацыянальнай школы. Нешта падобнае назіралася і ў іншых гарадах. Хаця фармальна некаторыя іх школы лічыліся беларускімі, на практыцы, было не так, "бо ў іх усе прадметы выкладаюцца па-расейску, а беларуская мова абмежаваная да мінімальнага ліку гадзін".

Бясконца любімай тэмай, якая прайшла праз многія публіцыстычныя творы В. Жук-Грышкевіча, была Беларуская Народная Рэспубліка. Ён выявіў тытанічную энергію, жалезную логіку дзеля адстойвання яе прагрэсіўнай ролі ў лёсе беларускага народа, бо ў савецкай гістарыяграфіі аж да самай гарбачоўскай перабудовы БНР падавалася толькі з негатыўнага боку. З прынцыпова іншых пазіцый ставіўся да БНР В. Жук-Грышкевіч, што добра відаць з яго перапіскі з канадскім доктарам В.Кайе, якая вялася ў 1959 годзе. У гэтай перапісцы мы знаходзім поўны пералік дзяржаў, якія de jure ці de facta прызналі ўрад БНР, а таксама пераканаўчае сведчанне, што апошні ні ў чым не запляміў сябе ў

перыяд Другой сусветнай вайны. У час перамоў з прадстаўнікамі Гітлера, якія праходзілі за два тыдні да нападу Германіі на СССР, прэзідэнт Рады БНР Васіль Захарка рашуча настойваў на тым, каб у выпадку захопу нямецкімі войскамі беларускай тэрыторыі тут, па-першае, была рэстаўравана Беларуская Народная Рэспубліка, як незалежная і суверэнная дзяржава; па-другое, каб у час ваеннага перыяду нямецкая армія шанавала гэтую незалежнасць і суверэннасць; па-трэцяе, каб па заканчэнні вайны з СССР нямецкая армія пакінула Беларусь.

Асабліва шмат публікацый В. Жук-Грышкевіча пра БНР з'явілася ў 1968 годзе, калі адзначаўся пяцідзесяцігадовы юбілей яе абвяшчэння. У артыкуле "БНР - спадчына ўсіх беларусаў", змешчаным у дадатку да газеты "Беларус" – "Весткі з Канады" (№ 132), ён урачыста называе Беларускую Народную Рэспубліку агульным усебеларускім дзяржаўным творам, дзяржаўным ідэалам беларусаў бацькаўшчыны і эміграцыі. У 130-м нумары гэтага ж дадатку, праўда, не без пэўнага перабольшвання заяўляў: "За 50 год незалежніцкая ідэя не толькі не памерла ў беларускім народзе, але расце і мацнее. Наш народ робіць усё, што магчыма ў абставінах бальшавіцкага таталітарнага рэжыму, каб даць адпор наступу русіфікацыі, каб узбагаціць беларускую культуру, каб захаваць беларушчыну, каб разбудаваць эканамічны дабрабыт і ўнезалежніць яго ад Масквы". Для нас, беларусаў з метраполіі, у змесце гэтай цытаты больш бачыцца шчырае пажаданне яе аўтара, чым рэальнасць сітуацыі, бо савецкай камандна-бюракратычнай сістэме ўдалося ўсталяваць у нас такія парадкі, што проста ніхто не асмельваўся рашуча паўстаць супраць старанна спланаванай партыйным цэнтрам у Маскве русіфікацыі нашага краю, і таму замест узбагачэння культуры яго карэннага насельніцтва адбывалася нечуваная для ўсіх папярэдніх гадоў дэфармацыя яе нацыянальнага патэнцыялу.

Час няўмольна бег наперад. З прычыны натуральнай смерці ўсё менш і менш у кіраўніцтве палітычным жыццём беларускай эміграцыі заставалася людзей, якія стаялі ля вытокаў нацыянальна-культурнага адраджэння Бацькаўшчыны ў першыя дзесяцігоддзі XX стагоддзя. На замену такіх людзей прыходзілі больш маладыя асобы. Імкліва – і зусім заслужана – ішоў угару В. Жук-Грышкевіч: з 1966 года – кіраўнік Каардынацыйнага камітэта беларусаў Канады, з 1968 г. – першы намеснік старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Калі ў 1970 годзе памёр яе старшыня Мікалай Абрамчык, лепшага пераемніка яму, як В. Жук-Грышкевіч, не знайшлося.

Абавязкі старшыні Рады БНР выконваў да 1982 года. Гэта быў нялёгкі як для самой Беларусі, так і для эмігрантаў час. У СССР шырокім фронтам разгарнулася барацьба за пабудову камуністычнага грамадства з яго адзінай для ўсіх савецкіх народаў культурай і мовай. У гэтых варунках нацыянальнае цалкам падпарадкоўвалася інтэрнацыянальнаму, у якім дамінантай з'яўляліся руская культура і мова. Практычна русіфікацыя трушчыла

нацыянальны духоўны патэнцыял беларускага і ўкраінскага народаў, як найбольш блізкіх да рускіх па культуры і мове. У поліэтнічных дзяржавах ад гэтай трагедыі ніяк нельга ўхіліцца блізкароднасным да тытульных нацый народам.

За ўвесь пасляваенны час у друку БССР не з'явілася аніводнага артыкула пра пагрозу рускай культурна-моўнай асіміляцыі беларускага народа. Затое не спынялася пра гэта біць у званы беларуская эміграцыя ў надзеі, што яе голас пачуюць на гістарычнай радзіме.

Сваю пазіцыю па самых актуальных пытаннях беларускага нацыянальнага жыцця на Бацькаўшчыне і за мяжой гранічна выразна выклаў В. Жук-Грышкевіч ужо ў верасні 1970 года на 9-ай сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі. Паколькі сустрэча праходзіла пад знакам "Беларусь у змаганні", "мы, беларуская эміграцыя, – заяўлялася ў яго прамове, – павінны быць у гэтым змаганьні. Мы мусім выконваць тыя заданьні, якія вызначае нам наша палажэньне ў вольным сьвеце, якія недаступныя нашым братом на бацькаўшчыне. А гэта:

1) тварыць і утрымліваць беларускае арганізацыйнае жыццё ў вольным сьвеце;

2) перахоўваць і культываваць беларускую нацыянальную спадчыну й беларускія незалежніцкія дзяржаўныя традыцыі;

3) інфармаваць увесь сьвет аб тых здзеках і злачынстве, якія чыніць над нашым народам маскоўскі акупант;

4) дапамагаць усімі магчымымі спосабамі нашым суродзічам на Беларусі ў іх змаганьні супраць нацыянальнага й палітычнага паняволеньня, супраць русіфікацыі й эканамічнага вызыску".

Настаўнік па прафесіі, В. Жук-Грышкевіч не мог не клапаціцца арганізацыяй нацыянальнага выхавання і навучання дзяцей беларускай эміграцыі. Усе ж яны вучыліся ў школах на дзяржаўных мовах тых краін, дзе атабарыліся. Веды па роднай мове набывалі толькі ў сем'ях, што не заўсёды магло выратаваць ад асіміляцыі. Неабходнасць узгадавання дзяцей беларускіх эмігрантаў у беларускай мове тлумачыў яшчэ і спасылкай на такую акалічнасць: "Наш народ знаходзіцца ў савецкай няволі, дзе беларускія школы ператвараюць у расейскія, перасьледуюць беларускую мову, перасьледуюць нашых суродзічаў за тое, што яны гавораць па-беларуску. Масква стараецца вынішчыць усё беларускае, зрусыфікаваць край і народ беларускі. І напэўна ў нашым народзе ёсьць надзея на нас, што жывем у вольным сьвеце, ў свабодзе й дастатку, што можам без ніякіх абмежаваньняў культываваць сваю мову і культуру, узгадоўваць кадры сьведамыя нацыянальна беларускай інтэлігенцыі". Хаця сказана гэта было 30 гадоў таму, яго ніяк нельга і зараз ігнараваць нашай эміграцыяй, бо стан беларускай мовы нікольні не палепшыўся і мае быць яшчэ

горшым, калі Бацькаўшчына поўнасцю пяройдзе на крайне невыгадныя для яе стандарты саюзнай руска-беларускай дзяржавы. Баюся, што гэта можа стацца апошняй палітычнай інтэграцыяй у гісторыі беларускага народа, бо захаваць у ёй сваю этнакультурную самабытнасць будзе ў дзясяткі разоў цяжэй, чым у складзе Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі ці СССР. У апошнім, дарэчы, барацьба такіх моцна этнічна скансалідаваных народаў, як літоўцы, латышы, эстонцы, армяне, грузіны азербайджанцы і іншыя супраць русіфікацыі трохі стрымлівала агульнасаюзны партыйны цэнтр па яе правядзенні, паказвала і беларусам, што не трэба быць такімі абыякавымі да здзекаў са свайго нацыянальнага жыцця. У запланаванай да стварэння руска-беларускай дзяржаве нельга будзе знайсці народаў, падобных да вышэйпералічаных.

Усе, каму сёння 30 гадоў і болей, добра памятаюць, на якую вышыню камуністычная ідэалогія ўзняла надуманую ёй самой з'яву ў развіцці грамадства, як фармаванне новай гістарычнай супольнасці людзей – савецкага народа. Найбольшай вартасцю яе прызнавалася набліжэнне ўсіх нацый і народнасцяў СССР да сацыяльна-класавай аднароднасці, і зусім не бралася пад увагу магчымасць захавання іх этнакультурнай самабытнасці. Падаць голас у абарону беларускай нацыі на яе этнічнай тэрыторыі было зусім нерэальнай справай. Затое яго падала беларуская дыяспара. У адным з сакавіцкіх нумароў газеты "Беларус" (Нью-Ёрк) за 1978 год В. Жук-Грышкевіч пісаў: "Яшчэ страшнейшым для нерасейскіх народаў сталася стварэньне з усіх народаў Савецкага Саюза "адзнага савецкага народу", што значыць поўную русіфікацыю ўсіх нерасейскіх народаў. Мерапрыемства гэтае праводзіцца бальшавіцкай Масквой бесцырымонна ад часу пераможнага для яе заканчэньня Другой Сусьветнай вайны".

У выніку русіфікацыйных мерапрыемстваў нішчыцца у беларускім народзе нацыянальная сьведамасьць, нішчыцца веданьне гісторыі Бедарусі, недапушчаецца веда пра беларускае нацыянальнае Адраджэнне й нацыянальны вызвольны рух. Недапушчаецца інфармацыя пра беларускае нацыянальнае жыцьцё ды пра беларускія школы й установы ў савецкай і заходняй Беларусі перад апошняй вайной".

Як маўклівая закладніца русіфікатарскай палітыкі Камуністычнай партыі Савецкага Саюза, БССР святочна не адзначала ні адну з сваіх па-сапраўднаму нацыянальных датаў. Датычыла гэта і такой знакавай падзеі, як міжваенная беларусізацыя. Яна з'явілася такім магутным імпульсам нашага нацыянальна-культурнага Адраджэння, што многія людзі, чыё жыццё, а галоўнае – актыўная стваральная дзейнасць у гэтым накірунку акурат прыпала на той час, асаблівую павагу да ўсяго беларускага мелі яшчэ і ў 1970–80-я гады. Ужо сам факт, што ў афіцыйнай гістарыяграфіі на распрацоўку тэмы беларусізацыі было накладзена табу, ёсць пераканаўчае сведчанне яе прагрэсіўнага значэння. За пасляваенны перыяд у рэспубліцы ўзгадаваны мільёны маладых людзей, якія нічога не ведалі

пра беларусізацыю, што з'яўлялася сур'ёзнай перашкодай для іх этнічнага сталення і нацыянальнай актыўнасці. Гэта вельмі моцна непакоіла нацыянальна-патрыятычныя сілы беларускай дыяспары і іх кіраўніка В. Жук-Грышкевіча.У надзеі як-небудзь дагукацца да беларусаў метраполіі, 12 сесія Рады БНР прыняла наступнага зместу пастанову: "Зварачаючы ўвагу на факт, што сёння 55-я ўгодкі абвешчаньня незалежнасьці Беларусі супадаюць з паўвяковым – 50-гадовым юбілеем уводу беларусізацыі ў БССР. Рада БНР уважае за адпаведнае абвясьціць ідучы 1973 год залатым юбілейным годам дзяржаўнае беларушчыны й заклікае ўсё беларускае грамадства прысьвяціць гэты юбілейны год, наколькі магчыма, вывучэньню, усьведамленьню фундаментальнага гістарычнага значэньня усебаковай ацэне й абароне пазытыўнае спадчыны беларусізацыі, выкаранянае цяпер русыфікацыйнаю палітыкай камуністычнага савецкага кіраўніцтва". Канцоўка пастановы напісана нібыта пра сённяшні дзень Рэспублікі Беларусь.

Хаця і сёння такая палітыка зусім не адпавядае карэнным нацыянальным інтарэсам краіны, аднак у нас куды лепшыя магчымасці, каб адзначыць 80-гадовы юбілей беларусізацыі.

На час выканання В. Жук-Грышкевічам абавязкаў старшыні Рады БНР прыпалі два найважнейшыя юбілеі ў айчыннай гісторыі: 60-годдзе Першага ўсебеларускага кангрэса і 60-годдзе абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі.

Урачыстае святкаванне гэтых юбілеяў, чаму папярэднічала адпаведная ідэалагічная, растлумачальная праца, садзейнічала актывізацыі нацыянальнага жыцця беларускай дыяспары, дапамагла яе маладым прадстаўнікам лепш зразумець, колькі моцы і энергіі, чалавечых ахвяр запатрабавала ад нашага народа змаганне за дзяржаўную незалежнасць, якую так і не ўдалося ўтрымаць у сваіх руках. Уся барацьба за яе яшчэ была наперадзе. Таму прывітанне Старшыні Рады БНР на 60-я ўгодкі Першага ўсебеларускага кангрэсу "Да ўсяго беларускага грамадства", заканчвалася такім заклікам: "Прэч зь Беларусі Расейскую бальшавіцкую ўладу, узурпаваную Масквой!"

В. Жук-Грышкевіч прыклаў тытанічныя намаганні, каб 60-гадовы юбілей абвяшчэння Радай Беларускай Народнай Рэспублікі дзяржаўнай незалежнасці стаў для нашай эміграцыі па-сапраўднаму вялікім святам. Калі ідэалагічны апарат ЦК КПБ няшчадна паліваў гразёю гэтую славутую дату, дык у нашых замежных суродзічаў яна выклікала законны гонар, жаданне хоць штосьці карыснае зрабіць дзеля таго, каб жыла ідэя аб гістарычнай важнасці для беларускага народа любой цаной здабыць сабе дзяржаўную незалежнасць. Каб змаганне за нацыянальны суверанітэт не аслабела пасля святкавання юбілею, В. Жук-Грышкевіч наступнымі словамі закончыў свой зварот да беларускага грамадства: "Памятайма, што мы – беларусы ў вольным сьвеце – неадрыўная частка Вялікага і Слаўнага Беларускага Народу. Жывучы ў свабодзе і дастатку, мы мусім ня

толькі інфармаваць вольны сьвет пра жахлівы стан паняволеньня нашага народу, але й весьці змаганьне за вызваленьне яго, каб не дапусьціць да ягонай і нашай нацыянальнай сьмерці".

І вельмі добра было б, каб нашыя супляменнікі за мяжой не забываліся на гэты запавет. Сёння, калі на валаску трымаецца нацыянальны суверэнітэт Рэспублікі Беларусь з-за паталагічнага жадання яё палітыкаў быць з Расіяй у адной саюзнай дзяржаве, асабліва актуальна гучаць наступныя радкі з выступлення В. Жук-Грышкевіча ў верасні 1976 года на 12-ай сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі: "Памятайма... мы станем вольнай беларускай нацыяй толькі тады, калі будзем змагацца за незалежную беларускую дзяржаву і асягнем гэту мэту." Прывяду і такія шматзначныя для нас словы са згаданнага выступлення: "... толькі праз нацыянальную й палітычную сьведамасьць ды змаганьне за сваю незалежную дзяржаву народ стаецца нацыяй, а не толькі якойсьці этнічнай групай..." Мы павінны быць ўдзячнымі В. Жук-Грышкевічу і яго паплечнікам за вялікую адданасць незалежніцкім традыцыям Беларускай Народнай Рэспублікі. Яшчэ і пасёння афіцыйныя гісторыкі не спыняюцца пісаць пра нібыта ілюзорны характар БНР. А вось што было сказана пра яе ў падпісаным Старшынёй Рады БНР прывітанні ўдзельнікам 13-ай сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі, якая праходзіла на пачатку верасня 1978 года: "Хоць у сваёй прапагандзе Масква цьвердзіла, што эміграцкая БНР ня мае ніякага значэньня, у сапраўднасьці баялася дзейнасьці і ўплываў Рады й ураду БНР і за ўсякую цану пастанавіла знішчыць іх нават цаной уступак беларусам у БССР.

Вось чаму была абвешчана на ўвесь сьвет у пачатку 20-х гадоў, што толькі ў БССР будуецца "Беларускі Дом" і што – у пашыраных тады межах – БССР ёсць адзінай сапраўднай беларускай дзяржавай. І таму ж пачалася сапраўдная беларусізацыя БССР".

Бясспрэчна, калі б Масква не баялася ўплыву БНР на настроі і паводзіны беларусаў, яна не пайшла б на такія ўступкі ім. І толькі пасля таго, як у моц розных прычын дзейнасць Рады і Урада БНР страціла сваю былую эфектыўнасць, партыйны цэнтр у Маскве зрабіў усё, каб спыніць далейшае ажыццяўленне палітыкі беларусізацыі ў БССР, ізноў ператварыў яе ў аб'ект русіфікацыі, жорстка расправіўся з нацыянальнай элітай".

Будучы непасрэдным удзельнікам многіх акцый нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд і добра ведаючы, што ў гэты час рабілася ў БССР прагрэсіўнымі сіламі грамадства, В. Жук-Грышкевіч вельмі перажываў, што камуністычная ідэалогія робіць усё, каб не даць тым падзеям захавацца ў памяці людзей. З вялікай горычччу пісаў у 1978 годзе: "Пройдуць яшчэ два-тры дзесяткі год, вымруць жывыя сьведкі беларускага жыцьця й зусім знікне памяць аб ім, быццам яго й не было. І не застанецца ніякіх дадзеных з выяваў і фактаў гэтага жыцьця для гісторыі...

Застаецца надзея на беларусаў у вольным сьвеце, надзея, што яны пакінуць аб'ектыўныя друкаваныя матар'ялы пра беларускае жыцьцё перад Другой Сусьветнай вайной і ў часе яе. Інакш і быць ня можа, бо-ж нашы суродзічы на Бацькаўшчыне пры найлепшых здольнасцях і ахвоце – пад савецкім рэжымам пісаць і друкаваць такіх матар'ялаў ня могуць".

Да голасу выдатнага дзяржаўнага дзеяча беларускай эміграцыі прыслухаліся. Да тых кніг і брашур, што былі напісаны раней, дабавіліся новыя публікацыі па гісторыі Беларусі 20-х – першай паловы 40-х гадоў XX ст. Заклік В. Жук-Грышкевіча да людзей, што жывуць у эміграцыі і маюць здольнасць пісаць пра гісторыю роднай Бацькаўшчыны, не згубіў актуальнасці і пасёння, паколькі тым, хто знаходзіцца на сваёй этнічнай тэрыторыі, усё цяжэй і цяжэй па палітычных матывах забяспечваць чытача праўдзівай інфармацыяй пра наша мінулае і сучаснасць.

Як і многія таленавітыя палітыкі. В. Жук-Грышкевіч не быў пазбаўлены таленту прадбачання. Да развалу садружнасці сацыялістычных краін і іх авангарда – СССР засталася каля дзесяці гадоў, а ён прадракаў такое: "...міжнародная сытуацыя мяняецца на нашых вачох. Дэтанат паміж дэмакратычнымі дзяржавамі й Савецкім Саюзам ператвараецца ў замаскаваную барацьбу , якая можа зьмяніцца ў сьцюдзённую, ці нават гарачую вайну". Ад апошняй, дзякаваць Богу, удалося ўхіліцца. Нешта падобнае назіралася толькі, калі Масква імкнулася ўтрымаць за сабою саюзныя рэспублікі, што так рашуча рваліся на волю.

Зрабіць так багата для святой беларускай справы ў той архіскладаны час В. Жук-Грышкевічу, несумненна, дапамгло вялікае сямейнае шчасце. Рэдка хто з буйных дзяржаўных дзеячоў меў такую адданую ідэалам мужа жонку. А стала ёю 4 верасня 1953 года беларуская студэнтка факультэта дантыстыкі Таронтскага універсітэта Раіса Жукоўская, якую сёння добра ведаюць як актыўную нацыянальную грамадска-палітычную дзячку – Раісу Жук-Грышкевіч. На працягу ўсяго 35-ці гадовага сумеснага сямейнага жыцця яны ішлі поруч па нялёгкім беларускім шляху ў далёкім замежжы. Раіса дапамагала яму лягчэй, не так балюча пераносіць цяжкія наступствы хвароб, што адна за адной накідваліся на аслаблены арганізм у апошнія гады жыцця. Дзякуючы яе клопатам і стараннем у 1993 годзе ў Таронта выдадзена кніга "Жыцьцё В. Жук-Грышкевіча", якая дапамагае навечна захоўваць у памяці беларускага народа вялікія здзяйсненні яго славутага сына у змаганні за агульнанацыянальныя інтарэсы.

Свае паўнамоцтвы Старшыні Рады БНР В. Жук-Грышкевіч здаў 27 лістапада 1982 года на 17-ай сесіі Рады БНР. Ішоў тады яму 80-ы год. У кнізе Раісы Жук-Грышкевіч ёсць такі яе ўспамін: " ... не давялося Вінцэнту Жук-Грышкевічу дабыць да канца сваёй апошняй сэсіі Рады БНР.. хуткая дапамога забрала яго ў гошпіталь".

На шчасце хвароба была адужана. Пяройдзены 80-гадовы рубеж, з нагоды чаго

В. Жук-Грышкевіч атрымаў багата віншаванняў. Вось толькі адно з іх: "За Вамі 80 гадоў жыцця, але ж з гэтых гадоў Вы асабіста аддалі самую вялікую частку для нашай Беларускай Справы. Вы сваёй працай упісалі сваё імя ў лік вялікіх працаўнікоў – змагароў за нашу Беларусь".

Без рэшты аддаваў сябе беларускай справе і ўсе астатнія гады , пакуль 14 лютага 1989 года не скончылася яго зямное жыццё. Упэўнены, што надыйдзе час, калі яго спадзяванні на палітычна незалежную Беларусь спраўдзяцца і нашага юбіляра будуць добра ведаць на яго роднай зямлі.

Хадыка А.Ю.,
мастацтвазнаўца

РОСКАЯ МАСТАЦКАЯ КАЛЕКЦЫЯ

Калі гаворка заходзіць пра гісторыю прыватных мастацкіх збораў і мецэнацкую дзейнасць беларускай магнатэрыі і шляхты, звычайна прыгадваюць знакамітыя калекцыі Радзівілаў, Сапегаў, Тышкевічаў. Між тым агульнавядомы набор прыкладаў значна звужае ўяўленне пра ўзровень развіцця эстэтычных густаў нашых продкаў і пра пашыранасць звычкі ствараць ва ўласных маёнтках музеі самага разнастайнага складу. Часам хатнія калекцыі паказвалі толькі дурное самалюбства гаспадара, але было багата сядзібаў, што, дзякуючы разумным намаганням пераўтвараліся ў "малыя Афіны". Многіх з гэтакіх сядзібаў зараз ужо няма, але сабраныя ў іх творы мастацтва працягваюць сваё існаванне ў іншых музеях, сведчачы, што імкненне да прыгажосці не бывае марным. Так здарылася і з палацам у Росі.

Мястэчка Рось, вядомае яшчэ ў 16 ст. як частка латыфундый бераставіцкай, а затым супрасльскай лініі магнацкай сям'і Хадкевічаў, узнікла над аднайменнай рэчкаю, што нясе свае воды ў Нёман, прыкладна ў 15 кіламетрах на поўнач ад Ваўкавыску ў Наваградскім ваяводстве. Паводле традыцыі, сям'я не жыла ў Росі стала, з'яўляючыся там толькі пад час соймаў, дзеля прыёмаў навакольнай шляхты, падкупляючы на шыкоўных банкетах яе галасы. Віленскі кашталян Геранім Хадкевіч (пам. 1617) застаўся ў гісторыі Росі тым, што фундаваў у ёй касцёл Св. Тройцы (1611) прыгожай рэнесанснай архітэктуры. У другой палове 17 ст. Рось належала Марцыбеле Глебовіч (пам. 1681), што часова прынесла маёнтак ва ўладанне троцкаму ваяводзе, а пазней канцлеру ВКЛ Марцыяну Аляксандру Агінскаму, вядомаму не толькі сваім ўдзелам у войнах сярэдзіны 17 ст. і перамовах з маскоўцамі ў Андрусове, але і конным партрэтам, які намаляваў з яго ў 1655 г., калі Агінскі па справах вучобы знаходзіўся ў Галандыі, славуты Рэмбрандт. Па тастаменце, Марцыяна перадала роскія ўладанні сваёй пляменніцы, Крысціне Сапежыне. У 1752 г., па шлюбе Тэрэзы Сапежанкі з Йахімам Патоцкім (пам. 1791), Рось на болей чым паўтары стагоддзі перайшла ва ўладанне гэтай польска-украінскай фаміліі з лініі герба "Залатой Пілявы"[1] . Зрэшты, сямейнымі сувязямі Патоцкія былі моцна знітаваныя з беларуска-літоўскай арыстакратыяй – Сапегамі, Пацамі і інш. Дачка Йахіма,

Крыстына, ажаніўшыся са сваяком, Пётрам Францішкам Патоцкім (1745—1828), які тытулаваўся ўжо "панам на Тыкоцыне, Росі і Бочках", апошні раз перадала Рось як пасаг. З гэтага часу маёнтак трымалі Патоцкія адной лініі – сын Пятра Фелікс (1777—1811), палкоўнік войск Варшаўскага княства, па яго смерці – яго малодшы брат Ян Алаізы (пам. 1855). Сын Яна Алаізага, паўстанец 1863 г. і эмігрант Герман (пам. 1868), пакінуў уладанне свайму адзінаму і ўжо бяздзетнаму спадчынніку – сыну Стэфану (1825—1910). Ад часоў Стэфана, які ўтварыў з Росі непадзельную ардынацыю памерам 8495 дзесяцін зямлі і ахвяраваў па тастаменце свайму хроснаму – Адаму Браніцкаму (1892—1947) з Вілянава, паходзіць найбольшая частка дакументацыі, звязанай са справай, што найболей праславіла ўладальнікаў Росі – збіраннем прыватнай мастацкай калекцыі[2] .

Ужо ў 1888 г. ў змешчаным у Геаграфічным слоўніку Польскага Каралеўства артыкуле адзначалася, што "у Росі знаходзяцца трафеі і хатняе сталовае начынне, здабытыя ў 1656 г. Ст. Чарнецкім у Карла Густава" пад час ваенных дзеянняў супраць шведскіх войскаў[3] . Адкрыўшы прысвечаную культуры і гісторыі шляхецкіх рэзідэнцый у Рэчы Паспалітай шматтомную манаграфію Р. Афтаназі, можна даведацца і аб лёсе маёнтку, дзе захоўваліся зборы. Драўляны палац стаяў у Росі з часоў Хадкевічаў, з 16 ст., але апошні, пабудаваны на тых самых фундаментах і больш дасканалы ў архітэктурным рашэнні, паўстаў перад 1727 г., калі ў інвентарным вопісе будынак быў названы "нядаўна збудаваным палацам"[4] . Ад гэтага часу палац перажываў толькі нязначныя перабудовы, прынамсі ў 1779 г. ужо існавалі абодва бакавыя флігелі, вядомыя з пазнейшых гравюр (у тым ліку Напалеона Орды, 1877 г., іл. 1), а на першым паверсе было 10 вялікіх пакояў і зала, размешчаная з боку двара. Паводле класіцыстычнай моды пакоі, з элементамі залочанай дэкаратыўнай разьбы і камінамі, былі ўпрыгожаны насценнымі роспісамі, пераважна з матывамі рымскіх руін. У падзеленым на чатыры зоны "італьянскім" садзе з садавінавымі дрэвамі, па канале плаваў размаляваны боцік з блакітнымі фіранкамі на ілюмінатарах. Канчатковы экстэр'ерны выгляд пабудовы склаўся пры Феліксе Патоцкім (1777—1811), які таксама на месцы старадаўняга хадкевічаўскага касцёла ўзвёў новы ў "італьянскім" стылі. Двунаццацівосевы палац з вальмавым дахам (змешчаны на высокіх сутарэннях, якія ўтрымлівалі дадатковы ніжні паверх) з фасаду аздобіў 6-калонны паўкруглы порцік пад сплошчаным паўкупальным пакрыццём. Тыльная частка атрымала ў цэнтры шырокі рызаліт з трохкутным франтонам, бакавую адкрытую лоджыю з 4 тасканскімі калонамі, тынкаваныя (магчыма, ў пазнейшыя часы) сцены палацу ўвенчваў прафіляваны карніз.

Афтаназі адзначае, што знутранае ўбранства палацу мала змянялася на працягу стагоддзяў – планіроўка пакояў была 2-восевая, а характар аздобаў і прадметаў у інтэр'ерах

Мефрэн Контэ. Нацюрморт. Францыя, 17 ст.

адлюстроўвалі гістарычна-"сармацкі" густ уладароў. Сведчанні аб характары дэкарацыі з часоў каля 1800 г. надрукаваў у часопісе "Niwa" у 1880 г. К. Валішэўскі. Некаторыя ўспаміны аб яе стане перад першай сусветнай вайной захавала жонка апошняга гаспадара – Беата з Патоцкіх Браніцкая. Па правым баку ад вялікай цэнтральнай сені-хола, адкуль сходы вялі ў нешматлікія пакоі другога паверху, знаходзіліся 3 вялікія і высокія залі, відаць, рэпрэзентатыўнага характару. Адна з іх была абабіта чымсці накшталт французскага габелену з марскімі краявідамі. Налева ад хола таксама былі 3 залі, у дваровай восі размяшчэнне пакояў было падобным да фасаднай часткі, за выключэннем правага боку. Цэнтр дому, ад фасада да двара, займала вялікая абедзеная зала, называная "калоннай залай". Яе дэкараваная штукатурнай ляпнінай столь спачывала ў сярэдзіне на дзвюх бэльках, абапертых на 2 пары іанічных калон. Сцены залы, на ўсю вышыню, былі завешаныя партрэтамі. Сярод іх, па дакументах Валішэўскага (ён меркаваў, што залу аформілі ў часы Яна III Сабескага), былі вобразы Марыі Ляшчынскай і Людовіка XV пэндзля французскага прыдворнага мастака К. Ван Лоо, Аўгуста Моцнага, гетмана Яна Клеменса Браніцкага (пам. 1771) з "позіркам Марса", паказанага ў зброі, яго жонкі Ізабелы з Панятоўскіх (пэндзля Бачарэлі?), Рэверы Патоцкага і героя шматлікіх партрэтных галерэй на Беларусі – Льва Сапегі. Ужо ў публікацыі 1931 г. Я. Вейсенгоф дадаў

у гэты спіс партрэт Я.К. Браніцкага работы Гіацынта Рыго, чатыры галавы рыцараў, намаляваных Цінтарэта (!)[5], партрэты Ст. Чарнецкага і яго бюст натуральных памераў. Іншыя палотны вакол вобраза вялікага гетмана Ст. Чарнецкага Вейсенгоф назваў "рознымі" па якасці.

У кутах залы стаялі дзве старасвецкія шафы з прыватнай карэспандэнцыяй і 70-ю фаліянтамі гістарычных дакументаў, пераважна пачынаючы ад сярэдзіны 18 ст. Тут знаходзіліся некалькі дзясяткаў каралеўскіх лістоў, 2 фаліянты дакументаў літоўскага надворнага падскарбія Юзафа Ф. Сапегі (пам. 1744), архіў апошняга пасла Рэчы Паспалітай у Турцыі і кандыдата ў маршалкі на 4-гадовым Сойме Пятра Патоцкага (пам.1829), карэспандэнцыя жонкі К. Радзівіла "Пане Каханку" Марыі з Любамірскіх і іншыя цікавыя дакументы.

За некалькі гадоў да пачатку першай сусветнай вайны гаспадары перанеслі архіў, узбагачоны новымі набыткамі, разам са старым французскім і саксонскім фарфорам, на 2 паверх. З новых дакументаў у ім з'явіліся тыкоцынскі архіў Чарнецкіх і Патоцкіх, беластоцкі – Браніцкіх (30 фаліянтаў), Сапегаў з Бочак, прыватныя паперы гетмана Я.К. Браніцкага, дакументы Любамірскіх, Радзівілаў і інш. Апрача архіву, перад 1914 г. у Росі знаходзіліся бібліятэка старадрукаў і калекцыя гравюр.

Асабістыя кантакты Афтаназі са спадчыннікамі Росі дазволілі яму дапоўніць спіс мастацкіх работ з палацавай калекцыі, прыведзены Валішэўскім і Вейсенгофам. Ён прыгадаў партрэты смаленскага ваяводы Ст. Канецпольскага работы Аляксандра Гасеўскага, Пятра Патоцкага пэндзля Графа, Ад. Чартарыйскага – Ван Лоо, Ул. Патоцкага (Э. Віжэ-Лебрэн?), і палотны іншага характару – "Св. Геранім" нямецкай школы 16 ст., "Уваход П. Патоцкага ў Канстанцінопаль" Ф. Смуглевіча, гравюра з выявай Джэфферсана – малюнак Т. Касцюшкі, гравіраваны М. Сакалінскім[6].

Безумоўна, вартыя ўспаміну трафеі, здабытыя ў Карла Густава Х: каралеўскі прапар з шытай золатам выявай птаха ў промнях, срэбратканы каралеўскі шалік, 2 срэбныя талеркі з каралеўскай манаграмай і срэбнае кухоннае начынне. Гэтыя рэчы, як частка карцін і дзве каласальных памераў саксонскія вазы, што выклікалі захапленне Вейсенгофа, трапілі ў Рось з Беластоцкага палацу Браніцкіх.

Пасля першай сусветнай вайны роскі двор ацалеў, але стаяў зусім пусты і знішчаны (часова ў ім месціўся шпіталь і прытулак для дзяцей). Спробы апошніх гаспадароў аднавіць палац у першапачатковым стане ў 1922–25 гг. не ўдаліся з-за недахопу сродкаў, а ў 1939 – з-за вайны. Па вайне палац, як і шмат што іншае з гістарычных помнікаў, якія траплялі пад савецка-камуністычную ўладу, перастаў існаваць.

Але што ж сталася з начыннем палацу, якое на час перад 1914 г. Афтаназі назваў "дасканалым і вялікапанскім"? Аўтар зазначае, што перад набліжэннем фронту прадметы з палацу былі вывезены ў Харкаў, а пазней, паводле дамовы ў Рызе (1921), часка збораў была звернута гаспадарам і змешчаная імі ў Вілянаве.

Якая ж частка збораў захавалася? Адказ на гэтае пытанне дае публікацыя Т. Похеч-Перкоўскай з 1981 г., дзе лёс роскіх калекцый, на шчасце, у значнай частцы ацалелых, прасочваецца да нашых дзён. Паводле даследваных ёю архіўных звестак, падзеі разгортваліся наступным чынам. 2 жніўня 1915 г. з Росі да Гомеля было выслана 66 драўляных скрыняў, пазначаных рымскімі лічбамі і 2 скрыні з манаграмай S.G., агульнай вагой 538 пудоў 31 фунт (!), якія ўтрымлівалі "карціны, стары фарфор, старое срэбра, дыванкі, гістарычныя памяткі па Ст. Чарнецкім, зброю, гадзіннікі, бюсты, паясы і кітайскія тканіны, персідскія і іншыя арнаты, гістарычны архіў і бібліятэку". 28 жніўня скрыні паспяхова прыбылі ў Гомель і размесціліся ў сховах мясцовага аддзелу Расійска-Азіяцкага Банку. У 1918 іх перанеслі ў палац Паскевічаў, дзе ствараўся "Народны музей". Паводле складзенага 4–14 жніўня 1919 спісу маёмасці Патоцкіх-Браніцкіх у Гомелі, там знаходзілася 199 карцін. У тым жа 1919 г. карціны і частка гістарычных аб'ектаў вывозіцца ў Маскву, дзе яны месцяцца ў "Сховішчы № 1 Дзяржаўнага Музейнага Фонду Галоўмузея па Садовай-Чарнагродзкай № 6 – дом Зубалава".

3 лютага 1923 паседжанне Спецыяльнай Змешанай Камісіі (створанай па Рыскай дамове 1921 паміж Расіяй і Польшчай) канстатуе, што прынята рашэнне пра перадачу польскаму боку маёмасці Адама Браніцкага з Росі. Праўда, польскія прадстаўнікі забралі частку збору з Масквы яшчэ 17 жніўня 1922 г. У ёй было 176 карцін (23 зніклі. Ці не адшукаюцца калі-небудзь творы Цінтарэта, Ван Лоо, Бачарэлі, Віжэ-Лебрэн, Рыго, Графа, Смуглевіча з беларускай Росі, месцазнаходжанне якіх цяпер невядомае, у закрытых спецыяльных сховішчах Пушкінскага музея ў Маскве або Эрмітажа, дзе ўтрымліваюцца незаконна перамешчаныя ў Расію творы мастацтва?). Усе карціны шчасліва даехалі да Варшавы і былі аддадзены спадкаемцамі ў Вілянаўскі музей. На сённяшні дзень значная частка іх – 130 – ня гледзячы на страшныя разбурэнні Варшавы ў 2 сусветнай вайне, ацалела, хаця і была расфармаваная паасобку і ўжо не ўяўляла сабою адзінай калекцыі. Вялікая праца даследчыцы дазволіла ідэнтыфікаваць творы па наклейках, нумарах, надпісах на адвароце палотнаў і падрамніках, а таксама па спісе, складзеным яшчэ ў 1915 г. у Гомелі[7].

Улічваючы пакуль недастатковы характар навуковага вывучэння калекцыі, Т. Похеч-Перкоўская характарызуе яе як "цікавы збор польскага (у польскіх даследчыкаў гэта трэба разумець як "звязанага з Рэччу Паспалітай") і замежнага жывапісу, пачынаючы з 16 ст., з пэўнай часткай капійных работ". Досыць разнастайныя па тэматыцы карціны класіфікуюцца наступным чынам: партрэты ўласнікаў і сваякоў гаспадароў Росі, нацюрморты, рэлігійныя і міфалагічна-дэкаратыўныя кампазіцыі. Да публікацыі Т. Похеч-

Перкоўскай толькі 12 з іх прыгадваліся ў каталогах Нацыянальнага музея ў Варшаве (даследчыца дадала яшчэ 20). Т. Похеч-Перкоўская перадусім адзначае высокую мастацкую якасць партрэтнай фамільнай галерэі (сярод мастакоў – парыжскі манаграміст Fr. R., 1811, Ант.Брадоўскі, Ал-др Каміньскі, І. Банкоўскі), гістарычную вартасць адлюстраванага Луіджы Мэйерам "Уезда пасольства П. Патоцкага да Перы ў 1790", каштоўнасць збору рэлігійных палотнаў. Сярод апошніх асабліва вылучаюцца "Св. Геранім у скальным гроце" нямецкага мастака 16 ст. і палатно італьянскага майстра 18 ст. "Пакланенне Св. Дзіцяці" (іл. 2).

Асобны раздзел – нацюрморты, з іх некалькі – вельмі высокай якасці: 2 работы 17 ст. француза Мефрэна Контэ (Meiffren Contes) з адлюстраваннем вытанчаных металічных збаноў і кветак, 2 нацюрморты з бітай дзічынай – вестфальскага мастака 17 ст. і нямецкага – 18 ст. (іл 3).

У зборы міфалагічных і жанравых кампазіцый сустракаюцца "Апалон са скрыпкаю" Аўг. Стома, "Старая кабета са збанам" Г. Доў (аналаг – у венскіх калекцыях).

Нарэшце, вартыя ўспаміну яшчэ некалькі партрэтаў, упершыню надрукаваных той жа Т. Похеч-Перкоўскай: "П-т Ст. Галенбіоўскага" Ю. Пічмана, "П-т Марыяны Макраноскай" Ал. Малінары, і такі неабходны дзеля ўсталявання "сармацкага духу" роскіх калекцый – вобраз Яна ІІІ Сабескага ў даспехах і лаўровым вянку, работы невядомага мастака апошняй чвэрці 17 ст. (іл. 4).

Безумоўна, роскія калекцыі яшчэ будуць вывучацца. Для нас жа галоўнае, каб не згасала памяць пра гэты прыгожы беларускі мастацкі музей, які зараз ужо не існуе на сваім месцы, бо ён таксама часцінка вялікай культуры нашага народа.

Заўвагі

1. Zielinska T. Poczet polskich rodow arystokratycznych. Warszawa, 1997.— S. 54–62.
2. Pochec-Perkowska T. Dzieje zbioru malarstwa z Rosi w galerii Wilanowskiej w swietle danych archiwalnych // Studia Wilanowskie VII, 1981.— S. 17–26.
3. Slownik Geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. T. IX. Warszawa, 1888.— S. 747.
4. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej. Wyd. 2. T. 2. Wojewodztwa brzesko-litewskie, nowogrodzkie. Warszawa-Krakow, 1992.— S. 331–336.
5. Цінтарэта, Якопа (1518—1594) – самы знакаміты прадстаўнік венецыянскай школы жывапісу XVI ст., перыяду позняга Адраджэння або маньерызму, аўтар манументальных цыклаў, рэлігійных і алегарычных карцін і партрэтаў.
6. Тадэвуш Касцюшка (1746—1817) з 1775 па 1784 знаходзіўся у ЗША і ўдзельнічаў у вайне за незалежнасць у Паўночнай Амерыцы, у чыне ад палкоўніка да брыгаднага генерала. Ён праславіўся ў бітве пад Саратогай (1777), дзе перамога каланістаў была прадвызначаная яго ўдалымі дзеяннямі. Цікава, што Касцюшка добра маляваў. У 1998 г. у Музеі войска польскага ў Варшаве дэманстравалася выстава, прысвечаная ўдзелу грамадзянаў Рэчы Паспалітай у вайне за незалежнасць ЗША, на якой былі прадстаўленыя і малюнкі Касцюшкі.
7. Osrodek Dokumentacji Naukowej Muzeum w Wilanowie, M. Zrodl. 231 wedlug Archiwum Glowne Akt Dawnych, Papiery Morelowskiego Nr 17: "Zbiory Sztuki Branickich wywiezione z Rosi do Homla 1915, stamtad do Moskwy 1919".

Доклад председателя "Общественного комитета защиты свободы совести им. Л. Толстого"
о. Глеба Якунина

О ПРАВЕ ЧЕЛОВЕКА НА СВОБОДУ СОВЕСТИ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ

I. Политика высших органов государственной власти в Российской Федерации

В 1993 году была принята Конституция Российской Федерации, в которой зафиксировано, что Россия - светское государство, что все религиозные объединения отделены от государства и равны перед законом. Не допускается какое-либо ущемление прав и свобод граждан по признаку отношения к религии.

Однако фактическая политика федеральной власти государства с 1993 года все более и более отдаляется от норм, закрепленных в Конституции РФ. Президентом, Правительством, Федеральным Собранием РФ на официальном уровне демонстрируется, с одной стороны, явное предпочтение Русской православной церкви, с другой - столь же явное ущемление прав других православных и христианских церквей, объединений верующих других религий.

Особая роль православной церкви в России известна, и само по себе уважительное отношение к ней как самой массовой и традиционной церкви естественно и не вызывает возражений. Однако такое отношение не должно нести каких-либо ограничений в правах других граждан. К сожалению, в политике Российского государства одно соседствует с другим, и имеется множество фактов, побуждающих делать выводы о том, что одно вытекает из другого.

На официальной церемонии вступления в должность Президента РФ 9 августа 1996 г. в числе участников церемонии был назван и участвовал Патриарх Алексий II. В своем выступлении он поздравил Президента РФ от "имени традиционных конфессий России", на что полномочий не имел. Нарушены две статьи Конституции РФ: 14 и

82. Ст. 82 устанавливает перечень лиц, участвующих в церемонии: депутаты Федерального Собрания и члены Конституционного Суда. Ст. 14 устанавливает, что религиозные объединения отделены от государства и равны перед законом. Однако сам факт приглашения Президентом только одного Патриарха в России воспринимается чиновниками как указание к действию, после чего эти чиновники начинают относиться к верующим других религий как к иностранцам.

Министерство внутренних дел, министерство обороны, Федеральное агентство правительственной связи, министерства здравоохранения и образования заключили особые договора с Русской православной церковью, отказавшись заключить подобные договора с российскими протестантами и мусульманами, которых в России - миллионы верующих.

Со стороны милиции и местных властей стали нарушаться права признанных во всем мире протестантов: баптистов, пятидесятников. Настоящие гонения развернулись против адвентистов 7 дня и харизматических церквей России.

Последний гарант Конституции - Президент России – в 1993 и в 1997 годах отклонял принятый парламентом новый закон "О свободе совести", ссылаясь на его антиконституционность, но в сентябре 1997 года уже сам внес его новую редакцию, во многом ухудшившую прежнюю. После этого нарушения прав верующих во всех регионах России приняли массовый характер, тысячи граждан России заявили о желании эмигрировать по мотивам религиозных преследований.

Во многом сыграла свою роль и позиция Конституционного Суда, возглавляемого в то время г-ном В. Тумановым: ходатайство в Суд о признании неконституционности нескольких региональных законов, подписанное в январе 1996г. 91 депутатом (требуется 90), в течение; 3 месяцев лежало без движения. Через 3 месяца после окончания своих депутатских полномочий бывшие депутаты А. Слива и И. Муксинов заявили о снятии своих подписей под ходатайством, сделанным ими в качестве депутатов, после чего Конституционный Суд уведомил истца об отказе принять дело к производству по причине наличия лишь 89 подписей.

В связи с изложенным, многочисленные нарушения прав и явная дискриминация верующих региональными органами власти представляются не только не случайными, но во многом спровоцированными политикой федеральной власти России. В отношении ряда организаций, например, протестантских "харизматических церквей", "свидетелей Иеговы", "сайентологов", "кришнаитов", "собора новой святой Руси" осуществляется практика, подходящая под определение "геноцид": государством искусственно создаются условия, препятствующие их существованию как социальной группы и вынуждающие их к переселению либо отказу от своих убеждений.

II. Федеральный закон "О свободе совести и религиозных объединениях"

После многочисленных протестов религиозных меньшинств и правозащитной общественности Президент РФ Борис Ельцин наложил вето на закон о свободе совести, утвержденный парламентом. Однако затем Президент России предложил представителям крупнейших конфессий подготовить новый вариант закона. Этот новый вариант оказался весьма близким к парламентскому варианту: отдельные положения были улучшены, однако п.3 статьи 27 значительно ухудшил предыдущий вариант и по сути ввел прямую дискриминацию граждан по признаку отношения к религии. Тем не менее Президент России внес этот вариант от своего имени в Государственную Думу, и та подавляющим большинством голосов (кроме фракции Г.А.Явлинского "Яблоко") приняла новый текст, а Совет Федерации его утвердил.

Приводится краткий вариант Заключения, подготовленного по поручению депутата Государственной Думы, члена фракции "Яблоко" Валерия Борщева экспертами-правозащитниками.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

экспертов Палаты по правам человека Политического консультативного совета при Президенте РФ на Федеральный закон

"О свободе совести и религиозных объединениях",
принятый Государственной Думой 19.09.1997,
одобренный Советом Федерации 24.09.1997
и подписанный Президентом Российской Федерации 26.09.1997.

Статья 6.

"Религиозным объединением в Российской Федерации признается добровольное объединение граждан Российской Федерации, иных лиц, постоянно и на законных основаниях проживающих на территории Российской Федерации, образованное в целях совместного исповедания и распространения веры и обладающее соответствующими этой цели признаками..."

Ограничивает право лиц, не имеющих гражданства Российской Федерации и не имеющих вида на жительство в РФ, на все время их пребывания на территории РФ на участие в объединении даже в форме группы со своими единоверцами для исповедания своей веры.

Это противоречит:

Всеобщей Декларации прав человека, ст. 18, 19;

Международному пакту о гражданских и политических правах, ст.18.1-3;

Декларации ООН о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религий и убеждений, ст. 1,2,3,4,6,7;

Итоговому документу Венской встречи 1989 г. ОБСЕ, ст. 16.1,3;

Конвенции СНГ о правах и основных свободах человека, ст. 10;

Конституции РФ, ст. 15(4), 19, 28.

Статья 9, п. 1:

"Учредителями местной религиозной организации могут быть не менее десяти граждан Российской Федерации, объединенных в религиозную группу, у которой имеется подтверждение ее существования на данной территории на протяжении не менее пятнадцати лет, выданное органами местного самоуправления, или подтверждение о вхождении в структуру централизованной религиозной организации того же вероисповедания, выданное указанной организацией".

Статья 11, п. 5:

"Для государственной регистрации местной религиозной организации учредители представляют в соответствующий орган юстиции:

,документ, подтверждающий существование религиозной группы на данной территории на протяжении не менее пятнадцати лет, выданный органом местного самоуправления, или подтверждающий ее вхождение в централизованную религиозную организацию, выданный ее руководящим центром..."

1) Закон обязывает верующих представить документ, подтверждающий существование в организованной форме их объединения в течение 15 лет и являющийся основанием для получения ими статуса религиозной организации, но закон не обязывает ни один государственный орган его выдавать и не устанавливает порядка его выдачи, что практически может означать не только произвол местной исполнительной власти, но и полное поражение в правах всех религиозных объединений, не имеющих сегодня централизованных структур, зарегистрированных более 15 лет.

2) Закон распространяет испытательный срок не на новые религии, а на организованные формы совместного исповедания веры последователей любых религий. Тем самым, вводится ущемление прав верующих на образование новых общин уже известного вероисповедания, так, как на них тоже будет распространяться 15-летний срок. Этим изначально заложена дискриминация граждан в зависимости от их отношения к религии: если человек выбирает убеждения, совпадающие с убеждениями централизо-

ванной религиозной организации, существующей более 15 лет, то он получает права на религиозную деятельность в полном объеме в течение одного месяца, если его убеждения не совпадают с вероучением ни с одной из централизованных структур, либо он не найдет общего языка с ее руководством, то он сможет получить данный объем гражданских прав лишь по истечении 15 лет. Основанием для законодательного ограничения прав человека в законе является не необходимость защиты прав других лиц, как и необходимость охраны порядка и безопасности, а *исключительно* требование подтверждения факта 15-летнего организованного существования.

3) Устанавливаемые данной нормой преимущества для централизованных религиозных организаций влекут дискриминацию государством тех граждан, которые хотели бы свободно выйти из централизованной организации и образовать новую, не меняя своей религии и убеждений: они будут лишены имущества, в том числе ими самими образованного, и в течение 15 лет будут проходить проверку, как представители новой религии. Тем самым налицо государственное принуждение, "умаляющее свободу иметь и принимать религию или убеждения по своему выбору" (Международный пакт о гражданских и политических правах, ст. 18.2), а также в целом нарушающее равенство граждан перед законом независимо от их отношения к религии.

Это противоречит:

Всеобщей Декларации прав человека, ст. 18 и 29;

Международному пакту о гражданских и политических правах, ст.18.1-3,ст.26;

Декларации ООН о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религий и убеждений, ст. 1,2,3,4,6,7;

Итоговому документу Венской встречи 1989 г. ОБСЕ, ст. 16.1,3,4,9-11 и ст. 17;

Конвенции СНГ о правах и основных свободах человека, ст. 10 и 20;

Конституции РФ, ст. 14(2), 15(4), 19(1-2), 28, 29(3), 45(1), 55.

Статья 27. п.3.

"...Религиозные организации, не имеющие документа, подтверждающего их существование на соответствующей территории на протяжении не менее пятнадцати лет, пользуются правами юридического лица при условии их ежегодной перерегистрации до наступления указанного пятнадцатилетнего срока.

В данный период указанные, религиозные организации не пользуются правами, предусмотренными пунктом 4 статьи 3, пунктами 3 и 4 статьи 5, пунктом 5 статьи 13, пунктом 3 статьи 16, пунктами 1 и 2 статьи 17, пунктом 2 статьи 18 (применительно к образовательным учреждениям и средствам массовой информации), статьей 19 и пунктом 2 статьи 20 настоящего Федерального закона".

1) Все граждане – последователи религиозных организаций, не могущих документально доказать свое существование в течение последних 15 лет, – поражаются в основных неотчуждаемых правах и свободах, принадлежащих им от рождения (п.4 ст.3 закона): до истечения 15-летнего срока эти граждане не равны с другими гражданами перед законом во всех областях гражданской, политической, экономической, социальной и культурной жизни в зависимости от своего отношения к религии и религиозной принадлежности. Запрет на таковое ограничение основных прав и свобод человека, установленный ч.3 статьи 19 Конституции РФ, законом открыто отменяется.

2) Все граждане – последователи религиозных организаций, не могущих документально доказать свое существование в течение 15 лет, – лишаются гарантированного Конституцией РФ (ст. 59) и международными обязательствами России права на альтернативную гражданскую службу.

3) Закон имеет обратную силу (что прямо противоречит ст.54, ч.1 Конституции РФ): все религиозные объединения, которые не сумеют получить от не указанных в законе государственных органов (и в не установленном в законе порядке) документ, подтверждающий свое существование в 1982 году, должны быть сегодня поражены в правах на основные виды религиозной деятельности. Тем самым, источником их поражения в правах являются не установленные факты нарушения ими закона, а исключительно новая ответственность, впервые установленная принятым законом и распространяющаяся на прошлое.

4) Вводится законодательная норма, означающая поражение в правах законно существующих религиозных организаций, причем не за какие-либо нарушения действующего законодательства, а лишь вследствие принятия нового закона. Практически это поражение в правах воспроизводит сталинский закон о культах 1929 года. Так, религиозные организации, не сумевшие представить документ, подтверждающий их существование не менее 15 лет, не вправе:

– преподавать религию в государственных школах и создавать собственные образовательные учреждения;
– проводить обряды в тюрьмах, больницах, домах престарелых, интернатах, детдомах;
– производить, приобретать, экспортировать, импортировать и распространять религиозную литературу, печатные, аудио- и видеоматериалы и иные предметы религиозного назначения и учреждать необходимые для этого предприятия;
– учреждать средства массовой информации;
– приглашать иностранных граждан и создавать при себе представительства иностранных религиозных организаций.

5) Граждане обязываются представить документ, но закон не обязывает ни один государственный орган его выдавать и не устанавливает порядка его выдачи, что практически делает их положение юридически незащищенным. Сохраняется и усугубляется дискриминационное положение статьи 9, п.1 и статьи 11, п.5 закона – см. выше.

6) В самом законе вводится понятие неравенства религиозных объединений перед законом – нормами 27 статьи религиозные организации делятся на два вида: пораженные в правах и не пораженные в правах.

Статья 27, п. 3 закона противоречит:

Всеобщей Декларации прав человека, ст. 18 и 29;

Международному пакту о гражданских и политических правах, ст.18.1-3, ст.26;

Декларации ООН о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религий и убеждений, ст. 1,2,3,4,6,7;

Итоговому документу Венской встречи 1989 г. СБСЕ, ст. 16.1,3,4,6-11 и ст. 17;

Конвенции СНГ о правах и основных свободах человека, ст. 10, 20, 27;

Конституции РФ, ст.14(2), 15(1,4), 17(1-2), 18, 19(1-2), 28, 29(3), 45(1), 55,59.

III Нормативные правовые акты субъектов Российской Федерации

В соответствии с пунктом "в" статьи 71 Конституции РФ регулирование прав и свобод человека и гражданина, в том числе и свободы вероисповедания, может осуществляться только на федеральном уровне. В то же время с 1994 года по настоящее время в субъектах Российской Федерации принято уже около 30 нормативных актов, существенно ограничивающих законную религиозную деятельность и конституционный принцип равенства граждан, как и их религиозных объединений перед законом.

Местные власти в силу низкой правовой культуры стали искать специалистов по религии в Русской православной церкви, что придало работе региональных органов конфессионально необъективный характер и привело к появлению ряда нормативных актов, направленных на ущемление прав верующих, приглашающих для своей религиозной деятельности иностранных граждан (так называемых "миссионеров"), а также всех религиозных объединений, в которых так называемые "традиционные" конфессии видят нежелательных конкурентов.

Например, архиепископ Рязанский и Касимовский Симон так наставлял в 1997 году Рязанскую областную Думу: "Россия оказалась в условиях нарушения прав религиозного большинства по сохранению своей духовной традиции. Уравнение в правах Православной Церкви и различных сект исключает право верующего большинства быть пропорционально представленным в общественной жизни". Архиерей предлагает "сформировать из конструктивных общественных сил с участием Рязанской епархии группу для разработки главы в Уставе области, которую можно назвать так: "Религиозная безопасность и нравственное здоровье граждан Рязанской области". Экспертные функции могут взять на себя государственные органы, общественность и представители традиционной культурообразующей религии".

И эти предложения были положены (не только в Рязанской области) в основу региональной религиозной политики и местного законотворчества.

Принятый в ноябре 1994 года закон Тульской области "О миссионерской (религиозной) деятельности на территории Тульской области" явился одним из первых областных законов и послужил образцом для принятия аналогичных актов в Тюменской, Рязанской областях, Хабаровском крае и в других регионах. И тульский, и подобные ему законы и постановления предусматривают, помимо установленной, федеральным законом регистрации, получение дополнительного разрешения со стороны местных властей на религиозную деятельность, устанавливают плату за регистрацию миссионерских организаций, требуют предоставления дополнительных документов, которые в ряде случаев предоставить просто невозможно, а также письменного согласия родителей у лиц моложе 18-ти лет, желающих присутствовать на проповеди. Разработана целая система запретов и ограничений для религиозных объединений, "находящихся в каноническом или ином подчинении у зарубежных религиозных организаций" (формулировка закона "О религиозной деятельности на территории Хабаровского края"). Абсолютно неправовым, противоречащим и Конституции, и международным обязательствам России, является предписание иностранным миссионерам заранее согласовывать программу своих мероприятий с местным органом аккредитации. Таким образом государство в лице местной администрации, следуя сталинско-брежневским традициям, корректирует внутренние установления церквей, определяет порядок и условия религиозной жизни.

Еще дальше зашло Законодательное собрание Свердловской области, принявшее в конце 1996 года закон "Об осуществлении миссионерской деятельности на территории Свердловской области". Религиозные миссии и миссионеры (как иностранные, так и отечественные) обязаны теперь, помимо прочих многочисленных документов, представлять в областное управление юстиции "священную книгу или свод законов с нотариально заверенным переводом". И теперь это дискриминационное требование после подписания его губернатором Э.Росселем, имеет в Свердловской области силу закона.

При этом произвольное включение местными законодателями и администраторами тех или иных конфессий в "черный список" "тоталитарных сект" приводит к тому,

что адвентисты седьмого дня, христиане веры евангельской и сатанисты оказываются в одном ряду.

Согласно комментарию прокурора Ярославской области О. Фисуна к проекту соответствующего областного закона, "в правоприменительной практике при распознании сект придется руководствоваться в основном субъективными критериями".

Ярким примером законодательства о "распознании сект" служит вступивший в действие в марте 1997 года и с тех пор благополучно действующий закон "О регулировании деятельности религиозных сект, представительств (филиалов) иностранных религиозных организаций, отдельных проповедников и миссионеров на территории Архангельский. Области". Под "религиозной сектой" здесь "понимается" религиозное объединение, обладающее вероучением, "отличным от учений традиционных религий". "Секты" и прочие "отдельные проповедники" не вправе даже получать в аренду помещения на общих основаниях с другими общественными и "традиционными" религиозными объединениями.

Вступление в силу нового закона "О свободе совести и религиозных объединениях", существенно изменившего (и отнюдь не в лучшую сторону) правовое поле религиозной деятельности, не остановило местный законодательный процесс. В регионах продолжают подправлять федеральное законодательство.

Так, 16 января 1998 года председателем Государственного Совета Республики Дагестан был подписан принятый Народным Собранием закон о внесении дополнений в республиканский закон "О свободе совести, свободе вероисповедания и религиозных организациях". Гарантированное ранее в преамбуле этого закона обеспечение равенства всех религиозных конфессий дагестанские законодатели заменили равенством "всех традиционных религиозных конфессий", что само по себе уже свидетельствует о дискриминации религиозных меньшинств и граждан с "нетрадиционными" убеждениями.

Двойное регулирование свободы вероисповедания по-прежнему сохраняется. Двусмысленность ряда положений нового федерального закона, произвольно толкуемого на местах, в сочетании с местным репрессивным законодательством приводит к произволу чиновников, и в конечном счете – к дискриминации и проявлениям геноцида.

IV. Правоприменительная практика (действия органов государственной власти субъектов Российской Федерации и местного самоуправления, прокуратуры, юстиции, внутренних дел, судов)

Вступление в силу в октябре 1997 года федерального закона "О свободе совести и религиозных объединениях" было воспринято исполнительной властью, а также органами, надзирающими за исполнением законов, как индульгенция на ограничение конституционных прав так называемых "нетрадиционных" религиозных объединений, и религиозных меньшинств. Нарушения свободы совести, прежде всего – равенства религиозных объединений перед законом, приобретшие массовый характер еще при действии Закона 1990 года "О свободе вероисповеданий", фактически были легализованы.

Если представители федеральных органов власти, стремясь сохранить видимость соблюдения международных принципов в религиозной сфере, заявляют о своем стремлении свести к минимуму возможные "издержки" применения нового закона, то на местах, в регионах, на уровне субъектов Федерации, происходит обратное. Воплощаются в жизнь и доводятся до абсурда все содержащееся в законе дискриминационные нормы. Права объединений верующих ущемляются и путем нарушения и неправильного толкования положений самого закона, хотя и со ссылкой на закон.

Ограничение права аренды и иных имущественных прав религиозных объединений является самым распространенным явлением. При наличии множества ограничений для организаций, не подтвердивших наличие у них 15-летнего срока, закон имущественных прав не ущемляет. Но поскольку лишение общин помещений для собраний и, следовательно, самой возможности религиозной деятельности, служит наиболее продуктивной мерой борьбы с инаковерием, власти на местах постоянно пользуются этим приемом. В наибольшей степени это сказывается на протестантских конфессиях. Пятидесятникам, адвентистам, новоапостольской церкви отказывают в выделении земельных участков для строительства молитвенных зданий. Одновременно администрация издает распоряжения о запрете использования культурных, спортивных и иных помещений в религиозных целях, или же оказывает давление на руководителей соответствующих учреждений культуры, вынуждая их расторгать с верующими договоры аренды.

Рассматривая Московскую патриархию и ее подразделения как аналог ЦК КПСС и обкомов, власти на местах во многих случаях руководствуются не законом, а мнением церковного начальства по тем или иным вопросам религиозной жизни. В официальном

письме начальника Управления по работе с населением и общественными организациями администрации г. Новокузнецка Кемеровской области С.М. Юрченко от 18.07.97 по вопросу выделения земли церкви “На камне” Христиан веры евангельской – пятидесятников указывается, что “протоиереями благочинных округов города отцами Василием Булгаковым и Александром Пивоваровым не одобрено строительство церкви “На камне” в Ильинском микрорайоне”. В следующем году, 18.03.98, уже Администрация Кемеровской области в лице председателя Департамента по связям с общественностью Н.С.Крюковой уведомила Государственную Думу (в связи с направлявшимся депутатским запросом), что строительство церкви “На Камне” прервано по причине имеющихся “разногласий между Администрацией Кемеровской области, местным самоуправлением и Русской православной церковью”. Незаконное вмешательство Русской православной церкви во взаимоотношения государства с другими конфессиями принимается как данность.

При администрациях уже формируются экспертные советы из представителей так называемых “традиционных” конфессий. Например, по распоряжению мэра Ю.Лужкова, изданному в августе 1997 года, в Москве создается Межконфессиональный совет из “наиболее авторитетных религиозных организаций города”.

Согласно ст. 27 Федерального закона “О свободе совести и религиозных объединениях”, ограничение прав объединений, действующих “на данной территории” менее 15 лет, допустимо только после их перерегистрации, которая может быть проведена в любое время до конца 1999 года. При этом закон не содержит прямых указаний на необходимость подтверждения наличия соответствующего срока при перерегистрации централизованных религиозных организаций, которые, следовательно, могут быть перерегистрированы и в случае их существования на протяжении менее 15 лет. Однако на практике региональные управления юстиции и органы прокуратуры трактуют закон по-своему, запрещая общинам производить, приобретать, экспортировать, импортировать и распространять литературу и иные материалы религиозного назначения, заниматься религиозным образованием, приглашать иностранных граждан. Имеют место требования обязательной и незамедлительной перерегистрации до наступления установленного законом срока (конца 1999 года). Местные религиозные организации лишаются возможности получить регистрацию в региональных управлениях юстиции со ссылкой на необходимость предварительной перерегистрации в Москве их централизованного управления, что совершенно незаконно.

24.02.98 прокуратурой г. Абакан Республики Хакасия внесено представление религиозному объединению христиан веры евангельской “Прославление” по поводу якобы имевших место “грубейших нарушений Федерального закона “О свободе совести и

религиозных объединениях”, допускаемых религиозным объединением”. В качестве “грубейших нарушений” указываются, например, проведение церковью собраний в пансионате ветеранов, распространение религиозной литературы, существование библейской школы, приглашение на богослужения иностранных пасторов. В действительности вся названная в представлении деятельность церкви закону не противоречит.

Аналогичные претензии предъявлены 26.01.98 прокуратурой Ярославской области христианскому центру “Новое поколение” в связи с осуществлением продажи верующим книг и брошюр религиозного содержания (что, по мнению прокуратуры, отныне ярославским протестантам запрещено), функционированием студий аудио- и видеозаписи и даже открытием странички в Интернете (что также нельзя). Областная прокуратура указывает, что “в отделе юстиции документа, подтверждающего существование Центра “Новое поколение” на территории Ярославской области не менее пятнадцати лет не имеется”, хотя в официальных разъяснениях по применению нового закона, распространенных Министерством юстиции России, поясняется, что доказательством наличия 15-летнего срока могут быть не только официальные справки органов регистрации, но и показания свидетелей, судебные решения и другие документы. Однако официальные комментарии федеральных ведомств на местах игнорируются.

Новый закон, вводящий временной 15-летний ценз для полноправного существования религиозного объединения, ориентирует чиновников на расправу с Истинно-православной церковью, Российской православной свободной церковью, приходами Русской православной церкви заграницей и Украинской православной церкви. Поражение в правах ожидает в ближайшее время более 200 ныне зарегистрированных общин, альтернативных Московскому патриархату.

Так, подвергся разгрому с применением насилия по отношению к верующим приход Богоявленского собора в г. Ногинске Московской области. С помощью отряда ОМОНа община была изгнана из собора, находящегося в юрисдикции Украинской православной церкви, восстановленного силами прихожан. В пользу РПЦ властями в Ногинске изъято десять зданий, построенных за счет общины Украинской церкви, захвачено церковное имущество и даже скот. 29 сентября 1997 года отряд милиции ворвался в собор, где совершал служение его настоятель архиепископ Адриан. Милиционеры избили одного из священников, на архиепископа надели наручники.

В с. Павловское Суздальского района Владимирской области епархиальное начальство Московского патриархата, пользуясь поддержкой областной администрации, предприняло незаконные действия по изъятию здания церкви Иоанна Предтечи, находящейся в пользовании общины Российской православной свободной церкви (РПСЦ). Игнорируя охранный договор, официально заключенный в 1995 году с общиной РПСЦ,

Министерство культуры РФ и Госкомимущество издали совместное распоряжение о передачи здания церкви Владимирской епархии РПЦ, ссылаясь при этом на обращение архиепископа Евлогия (РПЦ), поддержанное администраций Владимирской области.

Типичным примером политики субъектов Федерации в отношении православия служит Распоряжение мэра Москвы от 18 сентября 1997 года № 733-РМ, согласно которому полностью освобождается от арендной платы за землю одна только Патриархия. На остальные религиозные объединения (как православного, так и иного вероисповедания) эта льгота не распространяется.

Симбиоз светских и церковных властей приводит к небезуспешным попыткам клерикализации системы государственного образования. В ряде регионов (например, в Курской, Смоленской областях) вводится обязательное преподавание православного вероучения в государственных и муниципальных средних школах.

Некоторые религиозные объединения, пережившие преследования в годы советской власти, вновь подвергаются репрессиям по тем же основаниям и с теми же обвинениями, что и в 60-е – 80-е годы. При этом игнорируется тот факт, что и Свидетели Иеговы, и пятидесятники, и баптисты – “инициативники”, и кришнаиты, пострадавшие от коммунистического режима, официально реабилитированы по действующему российскому закону как жертвы политических репрессий и даже имеют соответствующие льготы, установленные для данной категории граждан. 31 марта 1998 года заместитель начальника Управления внутренних дел г. Прохладный Кабардино-Балкарской Республики вынес официальное предостережение руководителю местной религиозной общины Свидетелей Иеговы В.Г.Григорьеву о необходимости прекратить религиозную деятельность общины (названной в официальном документе “сектой”). Религиозную практику Свидетелей Иеговы названный представитель руководства городской милиции расценил как “мелкое хулиганство”.

Отрицая принцип равенства религиозных объединений перед законом, региональные органы власти допускают грубое нарушение фундаментальных прав человека, основных принципов международного права. 10 ноября 1997 года Курчатовским городским судом Курской области Виталий Гущин, принадлежащий к религиозному объединению Свидетелей Иеговы, был осужден к лишению свободы сроком на один год и шесть месяцев за отказ проходить срочную военную службу по религиозным убеждениям. 25 декабря 1997 г. судебная коллегия по уголовным делам Курского областного суда оставила данный приговор без изменений. Как значится в решении суда, “Гущин является сектантом, в связи с чем его доводы о религиозных убеждениях, мешающих ему служить в армии, признаются несостоятельными”.

За счет средств Государственной Думы, в официальном парламентском “Аналитическом вестнике” в марте 1998 года печатается материал “Религиозная экспансия против России”, доказывающий, “что деятельность деструктивных религиозных организаций представляет национальную угрозу, ибо влечет за собой разрушительное воздействие ... на самую целостность государства”. К числу таких организаций государственные аналитики относят действующие на Дальнем Востоке южнокорейские пресвитерианские церкви, Общество сознания Кришны, Свидетелей Иеговы, Новоапостольскую церковь. В качестве доказательства разведывательной деятельности “деструктивных сект” приводится, например, “факт задержания сотрудниками ФСБ Ульяновской области пастора Новоапостольской церкви, который проник через проем в заборе на территорию одной из воинских частей”.

Представляется весьма опасной антирелигиозная по сути своей деятельность, осуществляемая под видом борьбы за “традиционные ценности” официальными лицами, в том числе занимающими высокие государственные посты. Так, заместитель губернатора Омской области А. Казанник (бывший Генеральный прокурор России) публикует в местной прессе материалы, направленные на разжигание религиозной нетерпимости. В статье “Проблемы этнонациональной безопасности Омской области” (газета “Регион-плюс”, декабрь 1997 года) Казанник, в частности, пишет:

“Насаждение в России совершенно чуждых русскому национальному самосознанию и русскому образу жизни вероучений не обошло стороной и Омскую область. ... В результате их деятельности происходит распад русской нации, набирает силу процесс формирования противостоящих друг другу социальных групп, объединяемых по конфессиональному принципу. ... Россия с ее тысячелетней культурой, верой отцов и исконными социальными ценностями не нуждается в зарубежных миссионерах, в их деятельности по духовному “просвещению” наших сограждан”.

Так в общем виде обстоят дела с действительной реализацией декларируемого Конституцией принципа религиозной свободы в нашем демократическом светском государстве.

Каментар рэдактара

Думкі а. Глеба Якуніна пяцігадовай даўніны пра становішча ў Расіі, асабліва актуальныя для нас якраз цяпер. “Збліжэнне заканадаўства” Беларусі і Расіі прыводзіць, у прыватнасці, да таго, што ў нашай талерантнай краіне прыняты аналагічны закон, які груба парушае правы рэлігійных меншасцяў. Гэты закон – “О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь “О свободе вероисповеданий и религиозных организациях”, падпісаны А.Лукашэнкам 31 кастрычніка 2002 г. Яскравым сведчаннем

атмасферы варажнечы, якая нагняталася ў час праходжання праекту да стадыі зацвярджэння, з'яўляецца разбурэнне храма Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы ў пасёлку Пагранічны. Церпяць і канфесіі, якія сотні гадоў існуюць на беларускай зямлі.

Дакументы, экспертныя заключэнні, ініцыятывы грамадскіх арганізацый, палеміка вакол гэтага няўдалага, на думку многіх, беларускага законатворчага акту – абагульненыя ў выданні Грамадзянскай ініцыятывы "За свабоднае веравызнанне":

Белая книга. Материалы по проекту Закона Республики Беларусь "О свободе совести и религиозных организациях", (составитель Я. Басин). Минск, 2002 (243 с.).

В.Ф. Голубеў,
кандыдат гістарычных навук

КАНФЕСІЙНАЯ ПАЛІТЫКА Ў БЕЛАРУСІ: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Тэрмін "палітыка" (ад грэцкага *politiká* – дзяржаўныя ці грамадскія справы) азначае дзейнасць у сферы адносін паміж сацыяльнымі групамі людзей, нацыямі, дзяржавамі. Пад тэрмінам "канфесійная палітыка" у нашым артыкуле мы будзем разумець, у першую чаргу, адпаведную дзейнасць дзяржавы, яе ўладных структураў ў сферы дачыненняў з рэлігійнымі канфесіямі як сацыяльнымі інстытутамі, а таксама ўзаемадачыненні з групамі насельніцтва ці асобамі, якія спавядаюць тую ці іншую рэлігію.

Беларусь гістарычна склалася як поліэтнічная (з перавагай беларускага этнасу) і поліканфесійная краіна. Былі перыяды, калі тут ў якасці "асноўнай" канфесіі ўсталёўвалася то праваслаўе, то каталіцызм, то пратэстантызм, у часы камуністычнага рэжыму нават панаваў "ваяўнічы атэізм". Канфесійная сітуацыя ў Беларусі, як правіла, адлюстроўвала ўсе праблемы сацыяльна-палітычнага жыцця. Канфесіі часта самі аказвалі прама ці апасрэдавана ўплыў на ўнутраную і знешнюю палітыку краіны Улады, у сваю чаргу, імкнуліся схіліць царкву ці касцёл на свой бок, выкарыстоўвалі супярэчнасці паміж канфесіямі для правядзення сваёй палітыкі. Разам з тым, яшчэ ў часы феадалізму кіраўнікі краіны зразумелі важнасць таго, каб быў захаваны баланс у міжканфесійных адносінах і адносінах па лініі дзяржава – канфесіі. Як сведчыць гісторыя, парушэнне такога балансу ніколі не было карысным ні людзям, ні рэлігійным арганізацыям, ні дзяржаве. Таму мы паспрабуем не толькі прааналізаваць сучасную канфесійную сітуацыю ў краіне, але і зрабіць кароткі агляд гісторыі канфесійнай палітыкі ў Беларусі з часоў Полацкага княства да нашых дзён, звяртаючы ўвагу на тое, як гэтая палітыка ўплывала на агульны стан грамадства і дзяржаўнага будаўніцтва.

Нельга сказаць, што дзяржаўныя і палітычныя дзеячы сучаснай Рэспублікі Беларусь не разумеюць далікатнасці канфесійнага пытання. Так, засцерагаючыся ад магчымага супрацьпастаўлення грамадзянаў Беларусі, у тым ліку і па канфесійных пытаннях, жа-

даючы не дапусціць у будучыні нават самай малой мажлівасці прыцяснення любой палітычнай, сацыяльнай ці канфесійнай групы ці асобы, якая належыць да гэтых групаў, ўсталявання партыйнай, сацыяльнай альбо рэлігійнай манаполіі, ці ператварэння іх ідэалогіі ў дзяржаўную, улічваючы гістарычны вопыт і традыцыі грамадскага і духоўнага жыцця беларусаў, яшчэ ў 1994 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь ўключыў у Канстытуцыю наступны тэкст: “Ідэалогія палітычных партый, рэлігійных або іншых грамадскіх аб”яднанняў, сацыяльных груп не можа ўстанаўлівацца ў якасці абавязковай для грамадзян”. Без змяненняў гэтая фармулёўка ўвайшла і ў тэкст Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь рэдакцыі 1996 г. [1, с. 5].

Але сёння з’явілася шмат прыкметаў, якія сведчаць на тое, што гэтае палажэнне Канстытуцыі можа быць парушана на карысць толькі адной канфесіі, а менавіта праваслаўя. Так, насуперак таму, што Асноўны закон зафіксаваў свецкі характар беларускай дзяржавы, вышэйшы чыноўнік пастаянна называе сваю краіну праваслаўнай. Больш за тое, улады адкрыта заявілі, што яны зрабілі выбар на карысць аднаго канкрэтнага веравызнання. Сапраўды, праваслаўе ў Беларусі самая шматлікая канфесія. Але ў дэмакратычных рэжымах роўнасць у правах не вызначаецца колькасцю вернікаў ці прыхільнікаў! У адносінах з дзяржавай усе канфесіі, як і ўсе грамадзяне, арганізацыі, партыі павінны мець роўныя правы.

Такім чынам, размову пра ўплыў канфесійнай сітуацыі на ўнутранае становішча грамадства Беларусі прыходзіцца весці ў даволі складаны час, калі ўлада пайшла па шляху шчыльнага супрацоўніцтва толькі з адной з распаўсюджаных у Беларусі канфесій. У першую чаргу маецца на ўвазе завяршэнне працэса падрыхтоўкі пагаднення аб супрацоўніцтве паміж дзяржавай і Беларускай праваслаўнай царквой. Пасля прыняцця новага варыянта закона “Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыях” адбылося тое, ад чаго засцярагала дэмакратычная частка беларускага грамадства: дзяржава выбрала адну, лепшую для сябе канфесію і аддае ёй прыярытэт у параўнанні з іншымі канфесіямі ва ўсіх сферах грамадска-палітычнага (і не толькі) жыцця. На нашую думку, такія дзеянні не адпавядаюць часткі першай артыкула 16 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, дзе сказана: ”Рэлігіі і веравызнанні роўныя перад законам” [1, с. 8].

Несумненна, што заключэнне вышэйзгаданага пагаднення прывядзе да змены канфесійнай сітуацыі ў краіне, можа выклікаць (і ўжо выклікае) пэўную нязгоду як з боку прадстаўнікоў “неправаслаўных” канфесій, так і ўвогуле з боку людзей дэмакратычных перакананняў незалежна ад іх веравызнання. Так, удзельнікі грамадзянскай ініцыятывы “За свабоднае веравызнанне” выказалі пратэст як супраць унясення зменаў у закон “Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыях”, якія, на іх думку, значна абмяжоўваюць правы іншых, акрамя праваслаўнай, канфесій, так і супраць самой практыкі яго прыняцця – без усенароднага абмеркавання, без уліку заўваг прадстаўнікоў канфесій, з дэманстратыўнай пагардай да грамадскай думкі. На жаль, закон ў вышэйзгаданым выглядзе і вышэйзгаданым чынам быў прыняты. На думку ўдзельнікаў ініцыятывы “За свабоднае веравызнанне”, своеасаблівае разуменне дзяржаўнымі чыноўнікамі “дзяржаўных інтарэсаў” “аказалася вышэйшым за здаровы сэнс, а ў выніку, як гэта было ўжо мноства разоў, правы асобы былі адкінутыя, каб дагадзіць інтарэсам дзяржавы. А інтарэсы дзяржавы сёння, як мы разумеем, ляжаць у сферы стварэння новай дзяржаўнай ідэалогіі, дзеля чаго ў нас на вачах (без малейшай сарамлівасці і агляднкі на ўласную Канстытуцыю) усталёўваецца дзяржаўная рэлігія” [2, с. 1].

Дарэчы, стаўка ўладамі робіцца на царкву, якая ў цяперашнім стане не можа па вызначэнню праводзіць уласнабеларускую дзяржаўную і нацыянальную палітыку. Так, Беларуская праваслаўная царква не з’яўляецца царквой нацыянальнай, а ёсць толькі рэгіянальная частка Рускай праваслаўнай царквы (РПЦ) і, натуральна, што праводзіць яна канфесійную (і не толькі) палітыку, якая выпрацоўваецца не ў Мінску, а ў Маскве. Беларускім уладам, відаць, больш да спадобы “дзяржаўніцкія” падыходы РПЦ. Яна амаль заўсёды выступала і выступае на баку ўладаў, у Расійскай імперыі яе кіруючы орган (Сінод) быў адным з дзяржаўных міністэрстваў і працаваў на свецкія ўлады. Да беларускай сітуацыі поўнасцю падыходзіць расійскае тлумачэнне адносін РПЦ і дзяржавы: “У расійскай традыцыі менавіта дзяржава з’яўляецца кансалідуючай і вызначальнай сілай, а таму “згода з традыцыяй” не дапускае таго, што Царква можа быць свабоднай асацыяцыяй веруючых грамадзян (па прынцыпу: ад дзяржавы ніхто не свабодны) і тым больш якой-небудзь апазіцыяй, нават духоўна-маральнай. Наадварот, Царква ўяўляецца як шчырая супрацоўніца моцнай дзяржавы, і ўсе яе магчымыя прэтэнзіі зводзяцца да недапушчальнасці абмежавання яе нацыянальна-культурных і дзяржаўніцкіх “правоў” і “прывілеяў” [18].

Заўважым і тое, што змена канфесійнай сітуацыі адбываецца падчас актывізацыі працэсаў уключэння Беларусі ў склад Расійскай Федэрацыі праз так званую “саюзную дзяржаву”. Зусім верагодна, што канкардат беларускіх уладаў з праваслаўнай царквой ёсць спроба аказаць яшчэ большы ўціск на свядомасць насельніцтва, ўлічваючы рэзкае зніжэнне колькасці грамадзян, што жадаюць уступіць у саюз альбо аб’яднацца з Расіяй. Важным паказчыкам палітыкі ўладаў у рэлігійным пытанні таксама з’яўляюцца рэпрэсіўныя дзеянні супраць любых памкненняў прадстаўнікоў іншых цэркваў ствараць незалежныя, уласнабеларускія канфесійныя арганізацыі, ці тыя, якія маюць свае цэнтры не ў Расіі (Беларуская праваслаўная аўтакефальная царква, пратэстанцкія абшчыны і да т.п.). Да прыкладу, святар Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы Іван Спасюк, які доўгі час змагаўся за незалежную беларускую царкву, вымушаны быў пасля пагрозы

быць асуджаным “за распальванне рэлігійнай варожасці”, з’ехаць з краіны і папрасіць палітычнага прытулку ў ЗША [3].

Дарэчы, пагадненне, ці дагавор царквы са свецкімі ўладамі зусім не вынаходніцтва праваслаўя ці беларускіх уладаў. Тут Беларусь і праваслаўная царква проста скарысталі і “творча перапрацавалі” каталіцкую традыцыю *канкардата* – пагаднення паміж папам рымскім як кіраўніком каталіцкай царквы і ўрадам пэўнай дзяржавы аб становішчы каталіцкай царквы ў гэтай краіне, яе правах і прывілеях. Для нас значную цікавасць уяўляе тое, што пачынаючы з XIX ст. такія пагадненні вельмі часта заключаліся Ватыканам у асноўным з дыктатарскімі ці аўтарытарнымі рэжымамі: канкардат 1801 г. папы Пія VII і Напалеона І; канкардат 1847 г. з Расіяй; канкардат 1929 г. з урадам Мусаліні; канкардат 1933 г. з урадам гітлераўскай Германіі; канкардат 1953 г. з урадам Франка ў Іспаніі [4, с. 145]. Менавіта таму беларускі варыянт дагавору “улады-праваслаўе” таксама падштурхоўвае на пэўныя аналогіі.

Разам з тым, нельга забываць, што гісторыя нашай краіны ўжо мае шмат прыкладаў умяшальніцтва дзяржавы ў канфесійныя справы. Улічваючы тое, што гісторыя ёсць настаўніца жыцця, што разумныя людзі вучацца на чужых памылках, паглядзім, якія ж вынікі давала аб’яднанне (ці, больш лагодна саюз, унія) дзяржавы з той ці іншай канфесіяй. Факты сведчаць, што ў пераважнай большасці выпадкаў гэта прыводзіла да стварэння напружанай сітуацыі ў грамадстве і негатыўна ўплывала на працэсы этнічнага, а потым і нацыянальнага самавызначэння.

Паспрабуем разглядзець асноўныя падзеі такога кшталту ў іх гістарычнай дынаміцы на тэрыторыі Беларусі, іх уплыў на ўнутрыпалітычнае становішча дзяржавы, а потым, з улікам гістарычнай традыцыі, звярнуцца да сучаснасці.

Атрымалася так, што пасля падзелу хрысціянства (1054 г.) на заходнюю і ўсходнюю часткі, большасць тэрыторыі сучаснай Беларусі гістарычна апынулася ў сферы ўплыву “візантыйскай версіі” хрысціянства. Заходнехрысціянскія ўплывы пранікалі на тэрыторыю Беларусі праз місіянераў, гандлёвыя і эканамічныя сувязі з заходнееўрапейскімі краінамі. У 1250-я гады адбылося першае прызначэнне рымскага-каталіцкага біскупа для часткі беларускіх і літоўскіх зямель, калі вялікі князь Міндоўг прыняў каталіцкае хрышчэнне і каралеўскую карону.

Пранікненне хрысціянства на беларускія землі, аднак, не азначала, что адразу і аўтаматычна большасць насельніцтва краіны сталіся яго прыхільнікамі. Паганства было распаўсюджаным не толькі ў Жмудзі. Нават у Полацкім княстве, дзе была ўтворана ў 992 г. першая ў Беларусі епархія, побач з хрысціянамі жылі язычнікі, у прыхільнасці да апошніх летапісцы падазравалі і знакамітага полацкага князя Усяслава. Аб тым, што сельскае насельніцтва магло яшчэ доўга зберагаць язычніцтва і не ведаць хрысціянства,

сведчыць, на думку некаторых гісторыкаў, нязначная колькасць храмаў і манастыроў, якія ў гэты час у асноўным знаходзіліся ў гарадах [5, с.11].

Не сакрэт, што царква ў даўнія часы адыгрывала ролю своеасаблівага ідэалагічнага інстытуту і выконвала, між іншым, функцыю ідэалагічнай падтрымкі ўладаў. Гэта добра разумелі першыя гаспадары (вялікія князі) Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (ВКЛ) і менавіта таму імкнуліся ці выкарыстаць пэўнае спаборніцтва паміж праваслаўем і каталіцызмам на гэтых землях, ці спрабавалі стварыць самастойныя канфесійныя цэнтры на тэрыторыі сваёй краіны, альбо абаперціся на старое язычніцтва. Так, напрыклад, вядома, што сыны вялікага князя Кейстута, як і сыны Альгерда ад Улляны Цвярской, пры жыцці бацькоў не былі ахрышчаны. Таму некаторыя гісторыкі лічаць, што Гедымін (1316—1341 гг.) імкнуўся надаць язычніцтву дзяржаўнае значэнне, аб чым ускосна сведчыць перанос сталіцы дзяржавы з Навагрудка ў Вільню, у цэнтры якой знаходзілася язычніцкае капішча [5, с. 12]. Вядома і тое, што і Гедымін і Альгерд (1345—1377 гг.) імкнуліся да стварэння незалежнай праваслаўнай мітраполіі ў ВКЛ.

Рэлігія можа аб’яднаць, а можа і пасварыць грамадства, можа садзейнічаць кансалідацыі нацыі, а можа і раскалоць яе. Такія прыклады ёсць і ў беларускай гісторыі. Так, прыняцце Крэўскай уніі 1385 г. і рэалізацыя яе асноўных палажэнняў рэзка змяніла канфесійную сітуацыю ў ВКЛ. Калі вялікі князь Ягайла выдаў 20 лютага 1387 г. прывілей з шырокімі правамі толькі для феадалаў каталіцкага веравызнання [6, с. 101—102] і пачалася палітыка дзяржаўнай падтрымкі каталіцызму, ігнаравання “русінаў”, якія складалі 80% насельніцтва ВКЛ, праваслаўныя феадалы выказалі рэзкую незадаволенасць такой палітыкай вярхоўных уладаў. Некаторыя даследчыкі, у прыватнасці вядомы беларускі філосаф Сямён Падокшын, лічаць, што ў гэты час менавіта ў барацьбе супраць рэлігійна-прававой дыскрымінацыі праваслаўных беларуска-украінскіх феадалаў, упершыню ў грамадскім жыцці ВКЛ быў сфарміраваны моцны апазіцыйны рух на чале з Вітаўтам, Андрэем Полацкім, Свідрыгайлам і інш. [7, с. 18]. Зусім верагодна, што якраз у гэты час у значнай частцы беларускага грамадства пачало фармавацца разуменне сваёй праваслаўнасці і адсюль беларускасці, усведамленне сябе як прыгнятаемай групы, з імкненнем абараніць свае правы. Канфесійнае супрацьстаянне перарасло ва ўзброены супраціў (унутраная вайна 1432—1436 гг.). Вайна насіла адкрыты характар супрацьстаяння двух частак грамадства: каталікоў і праваслаўных. Заўважым, што барацьба гэтая ў асноўным тычылася вярхушкі грамадства. Сялянства, якое складала больш за 90% насельніцтва, часта нават не разумела пра што спрачаецца эліта. Дзейнічаў просты прынцып: “якой веры пан, такой веры і халоп”. Аднак паступовае ўцягванне насельніцтва ў міжканфесійную і, такім чынам і палітычную барацьбу не прыводзіла да кансалідацыі нацыі. Узброенае супрацьстаянне прывяло да таго, што ў 1432 г. Княства нават аказалася падзе-

леным на дзьве часткі – Літву і Русь: "И Литва же посадиша великого князя Жигимонта Кесьтутевич на великое княжение на Вилни и на Троцех месяца сентября 1 день. И приде Швидригайло на Полотескь и на Смоленскь, и князи руськыи и бояре посадиша князя Швидригайло на великое княжение на Руское" [8, с. 57].

Справа скончылася тым, што кароль Уладзіслаў-Ягайла 15 кастрычніка 1432 г. выдаў прывілей, па якому прызнавалася палітычнае раўнапраўе праваслаўных і каталікоў. Некалькі пазней, 6 мая 1434 г. падобны прывілей спецыяльна для ВКЛ выдаў вялікі князь Жыгімонт Кейстутавіч [6, с. 119—121]. Гэта быў першы агульнадзяржаўны прывілей, які абвяшчаў раўнапраўе русінаў і літоўцаў у ВКЛ, праваслаўныя народы з каталікамі атрымалі гарантыі недатыкальнасці сваіх зямельных уладанняў, свабоду распараджэння зямлёй і да т.п. Свідрыгайла яшчэ спрабаваў выкарыстаць канфесійную карту ў сваім змаганні і выступіў з ідэяй царкоўнай уніі. Але пасля выдання прывілея 1434 г. колькасць яго прыхільнікаў пачала змяншацца і ў выніку Свідрыгайла пацярпеў паразу [9, с. 98—99]. Правільная канфесійная палітыка ўладаў на пэўны час усталявала ў дзяржаве адносны спакой і парадак.

Канечне, згаданыя вышэй падзеі не былі апошнім прыкладам супрацьстаяння ў грамадстве на канфесійнай глебе. Нават вядомы мяцеж князя Міхала Глінскага 1508 г. праходзіў пад заявамі аб неабходнасці бараніць праваслаўе і праваслаўных.

Нежаданне кіраўніцтва ВКЛ мець пастаяннае супрацьстаянне ў грамадстве паміж рознымі канфесійным групамі, як і разуменне таго, што падтрымка любой адной канфесіі аўтаматычна паставіць прадстаўнікоў другой у апазіцыю да ўладаў, прывяло да таго, што ўжо з пачатку XVI ст. у краіне пачала праводзіцца дзяржаўная палітыка, заснаваная на роўнасці феадалаў ВКЛ, незалежна ад іх этнічнага паходжання, ці канфесійнай прыналежнасці. У 1563 г. вялікі князь і кароль Жыгімонт Аўгуст выдаў дэкрэт, які абвясціў поўную грамадзянскую роўнасць каталіцкай, праваслаўнай і пратэстанцкай шляхты ВКЛ. Нават нягледзячы на тое, што пасля Люблінскай уніі 1569 г. аб'ектыўна пазіцыі праваслаўных павінны былі пагоршыцца, сітуацыя захоўвалася даволі стабільнай, таму што за суверэнітэт ВКЛ і свае правы вялі барацьбу праваслаўныя магнаты ВКЛ. Больш за тое, роўнасць правоў ўсёй шляхты "веры хрысціянскай" было заканадаўча афармлена ў галоўным законе краіны – Статуце 1588 г. [10, с. 112—114].

Увогуле, утвораная ў 1569 г. Рэч Паспалітая ўяўляла ў тагачаснай Еўропе, якая была падзеленая рэлігійна і культурна, вельмі своеасаблівую дзяржаву. "У абсягу гэтай дзяржавы больш-менш у роўных прапорцыях апынуліся тэрыторыі, звязаныя з заходне- і ўсходнееўрапейскім культурным узорам. Не было другой такой краіны ў Еўропе, дзе існаваў бы падобны стан рэчаў. Мяжа паміж заходне- і ўсходнееўрапейскім культурным прасцягам праходзіла цяпер не ўздоўж дзяржаўных межаў, як гэта мела месца ў сярэднявеччы, а ў абсягу адзінай дзяржавы, заходняя частка якой традыцыйна мела культурную лучнасць з лацінскай Еўрпопай (ужо з X стагоддзя, а ў выпадку Летувы з XIV стагоддзя), а ўсходняя частка з візантыйскай Еўропай, і таксама з X стагоддзя. Гэта быў фактар, які бясспрэчна абцяжарваў функцыянаванне дзяржавы і быў вытокам унутраных канфліктаў, але адначасова ён быў вельмі карысны для ўзаемнага культурнага збліжэння падзеленай паводле гэтай адзнакі Еўропы" [11, с. 320].

Значны ўплыў на фармаванне самасвядомасці беларусаў і ўвогуле на дзяржаўнае будаўніцтва маглі зрабіць ідэі Рэфармацыі і Адраджэння. Рэфармацыя, як барацьба за чысціню каталіцкай царквы прыйшла ў Беларусь у выглядзе пратэстантызму, у асноўным у форме кальвінізму. Прыхільнікі кальвінізму ў ВКЛ выступалі за набажэнствы на роднай мове, за незалежнасць ВКЛ у супрацьвагу палітыцы каталікоў на замацаванне каталіцызму ў Княстве і паступовую інкарпарацыю ВКЛ у склад Рэчы Паспалітай. Рэфармацыя ў Беларусі (1553—1596 гг.) не змагла стаць як у некаторых краінах Еўропы агульнанацыянальным рухам, а ахапіла толькі вышэйшыя слаі грамадства – магнатаў і частку гараджанаў. Здавалася, што пратэстантызм зможа стаць аб'яднаўчай ідэяй хоць бы для эліты грамадства. Прыклад таму давала дзейнасць канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла Чорнага, быў актыўнага прыхільніка пратэстантызму, з дапамогай якога ён імкнуўся аб'яднаць грамадства, абараніць краіну ад ідэалагічнага ўплыву Польшчы і Масквы. Першапачаткова такая палітыка мела пэўны поспех. Толькі ў сваіх уладаннях ён зачыніў 187 касцёлаў і адчыніў 134 кальвінісцкіх зборы [12, с. 400—401]. Да 60-х гадоў XVI ст. у кальвінізм перайшла большасць беларускіх праваслаўных магнатаў. Гісторыя дала беларусам чарговы шанец выпрацаваць нацыянальную ідэалогію, атрымаць канфесію, якая зможа аб'яднаць грамадства і будзе незалежнай ад канкурыруючых рэлігійных цэнтраў суседзяў.

Але шанец гэты не быў скарыстаны. Моцны ўдар па пратэстантызму нанесла дзейнасць ордэна езуітаў, якая насіла аткрыта пракаталіцкі характар. Некаторыя гісторыкі з гэтай прычыны выказваюць думку, што замест тэрміна "контррэфармацыя" больш дакладна было б ужываць выраз "каталіцкая Рэфармацыя" [14, с. 235]. Ворагамі каталіцкай царквы былі аб'яўленыя і пратэстанты (дысідэнты) і праваслаўныя (схізматыкі).

Контррэфармацыя, якая пачалася ў ВКЛ ў 70-я гады XVI ст., стала часткаю агульнаеўрапейскага працэсу. Але ў Беларусі яна мела свае асаблівасці. Тут контррэфармацыя парушыла прынцып верацярпімасці і не дапусціла стварэння нацыянальнай пратэстанцкай царквы. Праваслаўная знаць, якая прыйшла ў свой час у пратэстантызм, потым у большасці сваёй перайшла ў лона каталіцкай царквы. Але ў гэты ж час справу выпрацоўкі агульнадзяржаўнай ідэалогіі і стварэння агульнанацыянальнай рэлігіі паспрабавала ўзяць у свае рукі дзяржава. Грамадству, ужо з боку дзяржавы, альбо з яго адкрытай

падтрымкай была прапанавана ідэя аб'яднання (уніі) каталіцкай і праваслаўнай цэркваў на тэрыторыі ВКЛ. Адзначым, што, на наш погляд, напачатку гэтая ідэя не выклікала актыўнага супраціву ні з боку феадалаў-каталікоў, ні з боку феадалаў-праваслаўных. Але пазней стала ясна відаць, што пасля уніі 1596 г. пазіцыі праваслаўя яшчэ больш пагоршыліся.

Супраціў такой канфесійнай палітыцы прывёў да таго, што ў 1633 г. кароль Уладзіслаў IV запэўніў праваслаўных у рэлігійнай свабодзе і аб'явіў аб стварэнні праваслаўных епархіяў з цэнтрамі ў Луцку, Львове, Перамышлі і Магілёве [5, с.15]. Але найбольшага напружання міжканфесійнае змаганне дасягнула пад час так званай казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. і вайны з Маскоўскай дзяржавай 1654—1667 гг. Прынесены звонку канфлікт прывёў да змяншэння колькасці насельніцтва Беларусі з 2 млн. 876 тыс. чал. у 1650 г. да 1 млн. 352 тыс. чал. у 1667 г. Агульныя страты насельніцтва склалі 53% [13, с. 92]. Больш за тое, з гэтага моманту пачаўся ўнутраны канфлікт у краіне паміж праваслаўнымі, каталікамі і часткова пратэстантамі, які так і не знайшоў свайго завяршэння.

Тое, што ў 1685 г. Кіеўская мітраполія аказалася падпарадкаванай Маскоўскаму патрыярхату, прывяло да больш значных дзеянняў ураду і грамадства Рэчы Паспалітай, як і насельніцтва Беларусі на карысць уніяцкай царквы. Унія бачылася, як калісьці пратэстантызм, асновай для стварэння незалежнай ад Масквы канфесіі, магчымасцю неяк нейтралізаваць па-маскоўскаму зарыентаванае праваслаўе. Уплыў уніяцтва асабліва пашыраўся на тэрыторыях, дзе пераважала праваслаўнае насельніцтва. "Яшчэ нядаўна асуджаная на поўнае вынішчэнне Уніяцкая Царква ў апошняй трэці XVII ст. вырасла колькасна, умацнілася ўнутрана і на мяжы XVII—XVIII стст. нягледзячы на моцнае супрацьдзеянне звонку, стала самай масавай канфесіяй у Беларусі" [15, с. 12—13].

Спроба пазбегнуць дыялогу з некаталіцкімі канфесіямі з боку кіраўніцтва Рэчы Паспалітай і правячай каталіцкай царквы, адмова на сейме 1766 г. даць роўныя правы некаталікам (пратэстантам і праваслаўным) нанесла велізарныя страты дзяржаве, не садзейнічала аб'яднанню, а яшчэ больш раз'ядноўвала беларускую нацыю, тармазіла працэсы нацыянальнага самавызначэння. Адмова ад канфесійнай роўнасці прывяла да стварэння ў 1767 г. Торуньскай пратэстанцкай і Слуцкай праваслаўнай канфедэрацый, якія пачалі шукаць падтрымкі за мяжой, што прывяло да ўмяшальніцтва іншаземцаў ва ўнутраныя справы краіны, а потым і да падзелаў Рэчы Паспалітай.

Але XVIII – пачатак XIX стст. сталі для Беларусі часам, калі сама аснова нацыянальнай самасвядомасці моцна пахіснулася. Спачатку, прыкладна з сярэдзіны XVII ст. беларусы штучна аказаліся падзеленымі на прапольскую каталіцкую шляхту і "людзей простага стану" – праваслаўных ці уніятаў. Эліта нацыі зрабіла выбар на карысць больш моцнай польскай культуры і больш магутнага каталіцызму. Простае насельніцтва не магло нават

вызначыцца, хто яно ёсць па веры, якая пад уплывам тых ці іншых фактараў часта мянялася, і па паходжанню, часта называючы сябе проста мясцовым насельніцтвам, "тутэйшымі".

Падобны крызіс адбыўся і напрыканцы XVIII ст., калі Беларусь была інкарпаравана ў склад Расійскай імперыі. (Па падліках літоўскіх даследчыкаў, на 1791 г. колькасць уніятаў у ВКЛ складала 39% ад агульнай колькасці насельніцтва, каталікоў – 38%, праваслаўных – 6,5%, іўдзеяў – 10%, старавераў – каля 4%, мусульмане, пратэстанты і караімы складалі разам каля 2%. Каля 80% сельскага беларускага насельніцтва было ўніяцкім [5, с. 16].

Напачатку рускі урад на далучаных землях Беларусі праводзіў даволі асцярожную палітыку, у тым ліку і ў канфесійнай сферы і дазволіў дзейнаць усіх канфесій. Але вельмі хутка царызм пачаў ператвараць на расійскі капыл канфесійную арганізацыю на тэрыторыі былога ВКЛ, імкнучыся зрабіць царкоўныя структуры разнавіднасцю расійскага дзяржаўнага апарата.

Разам з тым, стаўка (як і цяпер у Рэспубліцы Беларусь) была зроблена на праваслаўе. Дзеля гэтага ўлады нават пайшлі на скасаванне уніяцкай царквы ў 1839 г. Мінусам для беларускага этнаса ў гэтым выпадку стала тое, што ўсе праваслаўныя (у тым ліку і былыя уніяты) былі аб'яўленыя "рускімі". Хаця былыя ўніяцкія прыхажане пэўны час захоўвалі рэшткі уніяцкай самасвядомасці, з цягам часу яны змірыліся са сваім праваслаўем (апошні моцны пратэст сялян-уніятаў – паўстанне 1863 г.). Адзначым, что большасць эліты ізноў выбрала больш моцную дзяржаву і больш магутную рэлігію.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. палітыка царызму на беларускіх землях прыняла жорсткую накіраванасць на замацаванне тут толькі ўсяго рускага, у тым ліку і "рускай" веры – праваслаўя. Праваднікам такой палітыкі павінна была выступіць праваслаўная царква, і ўлады стварылі ёй для гэтага ўсе магчымасці. "Калі на пачатку XIX ст. ішоў працэс завяршэння ўвядзення праваслаўнай царквы ў апарат кіраўніцтва, дык у канцы стагоддзя яно ўжо мела там даволі трывалыя пазіцыі. Клерыкалізацыя закранула ўсю ўнутраную палітыку самадзяржаўя. Праваслаўная царква аказвала вялікі ўплыў на усе бакі жыцця расійскага грамадства, з'яўляючыся апорай самадзяржаўя. Яе статус падтрымліваўся з дапамогай спецыяльных законаў" [16, с. 71].

З прыходам да ўлады ў кастрычніку 1917 г. бальшавікоў становішча ўсіх канфесій у грамадстве карэнным чынам змянілася. Пачалася доўгая, палітая крывёю многіх пакаленняў святароў і вернікаў канфрантацыя дзяржавы і царквы. Савецкая ўлада нават не змагла зразумець чаму так хутка адрадзілася царкоўнае жыццё на акупаванай пад час Другой сусветнай вайны тэрыторыі. І ізноў, замест таго, каб выкарыстаць патэнцыял канфесій і вернікаў на стварэнне, улады працягвалі праводзіць палітыку на забарону і згортванне рэлігійнай дзейнасці.

І толькі з пачатку 1990-х гадоў, з пачаткам перабудовы і дэмакратызацыі адбыліся некаторыя змены бальшавіцкіх стэрэатыпаў на становішча і ролю канфесій у жыцці грамадства і дзяржавы. Пасля атрымання Беларуссю незалежнасці ў нашай краіне ў снежні 1992 г. быў прыняты закон "Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацыях", які вызначыў новыя прынцыпы адносін дзяржавы да рэлігіі. "Яны заключаюцца ў тым, што дзяржава бярэ на сябе шэраг абавязкаў, звязаных з прызнаннем існавання і дзейнасці рэлігійных арганізацый, садзейнічае ўстанаўленню адносін цярпімасці і павагі паміж грамадзянамі, якія вызнаюць рэлігію ці не вызнаюць яе, рэлігійнымі арганізацыямі розных веравызнанняў, а таксама паміж іх паслядоўнікамі. Абвяшчаючы аддзяленне царквы ад дзяржавы, закон надае царкве сапраўдную самастойнасць, прызнае за ёй надзейнае месца ў жыцці грамадства, а таксама падкрэсліавае, што дзяржава не ўскладае на рэлігійныя арганізацыі выкананне якіх-небудзь дзяржаўных функцый, не ўмешваецца ў дзейнасць рэлігійных арганізацый, калі яна не супярэчыць заканадаўству" [с. 318—319]. Сёння да гэтых словаў можна дадаць: "Так было..."

На жаль, акадэмічныя працы пазбягаюць разгляду канфесійнай палітыкі ў сучаснай Беларусі, гістарычнага ўплыву канфесійнага фактару на працэсы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў. Вось адзінае, што на гэты конт мы знайшлі ў главе "Этнічнае развіццё беларусаў у навейшы час" акадэмічнага выдання Інстытуту мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі пад назвай "Беларусы. Вытокі і этнічнае развіццё": "Вялікую ролю ў ладзе жыцця, духоўным абліччы народа іграла рэлігія. Найбольшы ўплыў на беларусаў мела праваслаўе. Другое займала каталіцкая вера. Поліканфесіянальны характар рэлігійнага светаўспрымання беларусаў вызначаў асаблівасці іх этнічнай самасвядомасці"[17, с. 420]. Яно як-быццам і так. Але ж гісторыя этнічнага і канфесійнага жыцця беларусаў і доўгая і зусім не такая адназначная, як падаюць яе акадэмічныя і афіцыйныя даследчыкі. Акрамя таго, што не толькі каталіцызм і праваслаўе ўплывалі на працэсы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі белаорусаў, дык і вышэйзгаданыя канфесіі не заўсёды займалі аднолькавае месца ў жыцці беларускага грамадства, як відаць хаця б з прыведзеных намі фактаў.

Хацелася, каб у нашай краіне захаваўся той розум і тая разважлівасць, якія былі прыналежнасцю нашых продкаў. На нашую думку, уладам неабходна пазбягаць любой спакусы "выбраць" сабе спрыяльную канфесію, набыць ў яе асобе падтрымку і "выдаць" людзям "правільную" ідэалогію. Пасварыць прасцей. Мірыць цяжка. Самае разумнае – азірнуцца ў сваю гісторыю і павучыцца ў сваіх продкаў. Працытуем некаторыя палажэнні Артыкула "Аб захаванні ў спакоі ўсіх падданых нашых жыхароў гэтай дзяржавы з боку рознага разумення і ўжывання набажэнства хрысціянскага" Статута ВКЛ 1588 г.: "... А так як у Рэчы Паспалітай існуе немалая рознасць у адносінах веры хрысціянскай, папярэджваючы, каб з гэтай прычыны паміж людзей сутыкненні якія-небудзь шкодныя не пачаліся, якія ў іншых каралеўствах мы ясна бачым, абяцаем тое сумесна за нас і за нашчадкаў нашых на вечныя часы пад абавязкам прысягі, пад вераю, гонарам і сумленнем нашым, што мы, якія з'яўляемся рознымі ў веры, мір паміж сабой захоўваць, а ў сувязі з рознасцю веры і адрозненняў ў цэрквах крыві не праліваць і не караць адбіраннем маёмасці, пазбаўленнем гонару, турэмным зняволеннем і выгнаннем. І ніякаму вяршэнству, ні ураду, да такіх паступкаў ніякім чынам не дапамагаць, а наадварот, дзе б хто яе праліваць хацеў, з той прычыны будзем бараніцца, пра тое будзем абавязаны хаця б пад страхам асуджэння, ці за якім-небудзь судовым дзеяннем, хто б яго не хацеў учыніць" [10, с. 113]. На гэтым Статуце прысягалі вялікія князі ВКЛ, карацейшы, але па зместу падобны тэкст ёсць у Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь... Ці дадасца гістарычны вопыт?

Хацелася б адзначыць, што пакуль не было празмернага ўмяшальніцтва дзяржавы ў справы канфесій у грамадстве быў спакой і здаровае спаборніцтва. Значна змяніліся адносіны асноўных канфесій да Беларусі і беларускага этнасу. Пачалі праводзіцца набажэнствына нацыянальнай мове, адносіны да прыхажаніна сталі адносінамі да верніка, а не да патэнцыяльнага прыхільніка "тытульнай" для канфесіі дзяржавы. Калі канфесіі больш былі з людзьмі, чым з уладамі, гэта бачылі і цанілі людзі. На жаль, зараз яны бачаць іншае, а менавіта спробу буйнейшай канфесіі стаць афіцыйна-дзяржаўнай, з аднаго боку, і імкненне ўладаў найсці сабе "духоўную" падтрымку і дапамогу "у разуменні" насельніцтвам неабходнасці аб'ядноўвацца з адзінаверным усходнім суседам, з другога.

Ці не пра цяперашнюю Беларусь гэтыя словы: "Такім чынам, у наяўнасці імкненне дзяржавы, умацоўваючы "уладную вертыкаль", усталяваць эфектыўны кантроль і над рэлігійнымі працэсамі ў грамадстве. Наўрад ці гэта прывядзе да рэцыдыву "савецкай" рэлігійнай палітыкі. Сёння сітуацыя іншая: два аўтарытарызмы – царкоўны і свецкі – ідуць насустрач адзін аднаму" [18].

Літаратура

1. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Мінск, 1997.
2. Белая книга. Материалы по проекту закона "О свободе совести и религиозных организациях". Минск, август 2002.
3. Белорусская деловая газета, 21 марта 2003 г., № 41.
4. Рэлігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Мінск, 2001.
5. Філатава А. Канфесійная гісторыя Беларусі (ад Вялікага княства Літоўскага да Рэспублікі Беларусь) // Гісторыя Беларусі ў еўрапейскім кантэксце. Матэрыялы гістарычных семінараў, якія адбыліся ў Мінскім міжнародным адукацыйным цэнтры ў 2001 г. Мінск, 2002.
6. Белоруссия в эпоху феодализма. Т. 1. Минск, 1959.

7. Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. Мінск, 1998.
8. Полное собрание русских летописей. Т. 35, М., 1980.
9. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2001.
10. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989.
11. Падраза А. Гістарычныя перадумовы развіцця культуры на землях колішняй Рэчы Паспалітай // Быць або ня быць сярэднееўрапейцам. Сучаснае польскае мысленьне. Менск, 2000.
12. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. І. Са старажытных часоў да канца XVII ст. Курс лекцый. (І.П. Крэнь і інш.). Мінск, 2000.
13. Карпачёв А.М., Козловский П.Г. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине XVII-XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1968 г. Ленинград, 1972.
14. Косман М. Кальвіністы ў культуры Вялікага княства Літоўскага. Адметныя элемэнты й чужыя ўплывы // Быць або ня быць сярэднееўрапейцам. Сучаснае польскае мысленьне. Менск, 2000.
15. Марозава С. Дзейнасць Уніяцкай Царквы па кансалідацыі беларускага народу. Берасце-Гродна, 2001.
16. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII—XX ст.). Мінск, 1998.
17. Беларусы. Т. 4. Вытокі і этнічнае развіццё. Мінск, 2001.
18. Кырлежев А. Церковь и мир: парадокс или синтез? // Русская мысль, Париж. 1—7 июня 2000, № 4320.

Змест

Ад рэдактара 3

Уладзімер Роўда. Канцэпцыя паходжаньня нацыяналізму 5
Антон Слонимский. Характерные особенности и препятствия в развитии малых предприятий Беларуси 28
Леанід Лыч. Змагаўся за Айчыну – спачывае на чужыне 53
Аляксей Хадыка. Роская мастацкая калекцыя 63
Глеб Якунин. О праве человека на свободу совести в современной Росии 70
Валянцін Голубеў. Канфесійная палітыка ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць 85

Філаматы
Бюлетэнь Рэспубліканскага грамадскага аб’яднання
«Таварыства аматараў ведаў (філаматаў)»

Выдаецца з красавіка 1999 года.
Для ўнутранага карыстання ў грамадскай арганізацыі.
Распаўсюджваецца бясплатна.
Галоўны рэдактар Юрый Хадыка
Макет Зміцера Коласа

Падпісана да друку 28.03.2003. Фармат 62х84 1/16. Гарнітура Гарамонд.
Друк рызаграфічны. Ум. друк. арк. 5,75. Наклад 299 асобнікаў. Заказ .

Адрас рэдакцыі: 220012 Мінск, вул. Талбухіна, 17–16. Тэл./факс (017) 266-07-97
Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка ў друкарні
УП «Ходр» ГА БелТІЗ, 220013, Мінск, вул. Вызвалення, 9.